АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

1

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1973

Scanned with ACE Scanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 1 (77)

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1973

Библиотека

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРИЧАТ

I. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

А. Абдуллајев. Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтини даһа да јахшылашдыраг 3
Һумај Һәсәнзадә, Әждәр Ағајев. Лингафондан истифадә едилмәси 12
Иса Чәфәров. Грамматика тәдрисиндә техники васитәләрдән истифадә 19
И. О. Бајрамов. Зәрфин мә'на нөвләринин тәдриси . 29
Тәнзилә Пиримова. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн үслуби чалышмаларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 37
М. Әскәров. Рус мәктәбләриндә шакирдләрин Азәрбајчан дилиндән лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк тәчрүбәсиндән 43
К. Саламов. Диалектизмә вә орфоепија гајдаларынын позулмасына гаршы мүбаризә 48
Г. И. Мәшәдијев. Адлыг чүмләләрин үслуби имканлары 53
М. Ј. Казымов. V—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар ишләрин тәшкили вә апарылмасы тәчрүбәсиндән 56

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Шәмистан Микајылов. Әдәбијјат нәзәријјәси анлајышлары шакирдләрин әдәби биликләринин әсасыдыр . 63
Дурсун Мәммәдов. X синфин «Әдәбијјат» дәрслији һаггында гејдләр 69
Нағы Күнәшли. Әдәби-бәдии јазылар һаггында . . 74
Камал Мәһәррәмов. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини нечә инкишаф етдирирәм 78
Күлоғлан Мәммәдов. Бајаты жанрынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шакирдләрә нечә баша салырам . . . 83
А. Нуријев. IX синифдә С. Ә. Ширванинин «Кушгыл...» мүхәммәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән 88
Чавад Мәммәдов. VIII—X синифләрдә инша јазылары нечә апарырам 91
Ә. Әфәндизадә. Суалларыныза чаваб веририк . . . 98
Бу китаблары охујун 103

1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ДАҺА ДА ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасында, бир нечә ај әввәл, республикамызын үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси вәзијјәти вә кәләчәкдә онлары даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында мәсәлә мүзакирә едилмиш вә мүәјјән гәрар гәбул олунмушдур.

Һазырда Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагокика Институту, педагожи институтларын мүвафиг кафедралары, мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтлары, Бакы вә рајон халг маариф шө'бәләринин методик кабинәләри бу саһәдә мүәјјән бир дөнүш јаратмаг үчүн бә'зи тәдбирләри һәјата кечирмәјә башламышлар.

Лакин тәчрүбә көстәрир ки, ана дили вә әдәбијјат тәдрисиндә ортаја чыхан нөгсанларын башлыча сәбәбләриндән бири дә, бә'зи мүәллимләрин (хүсусән кәнч мүәллимләрин) тәдрис методикасыны вә мүасир дәрсә верилән тәләбләри кифајәт гәдәр билмәмәләридир. Биз, бу мүһүм чәһәти нәзәрә алыб, һәмин мәгаләдә кәнч мүәллимләрә көмәк мәгсәдилә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы гаршысында дуран вәзифәләри ајдынлашдырмағы фајдалы билдик.

Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы мәктәбдә һәмин фәннин тәдрисинә аид бүтүн тә'лим-тәрбијә просесини, бу просесин коммунист тәрбијәси принсипләрини вә һәмин принсипләрдән доған үсуллары, јоллары, ејни заманда Азәрбајчан дили тәдрисинин бүтүн системини әһатә едир.

Scanned with ACE Scanner

Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы, дил елминин әсасыны өјрәдән тәдрис үсулларыны, дәрсә верилән мүасир тәләбләри вә тә'лим-тәрбијә ишинин нөвләрини мүәјјәнләшдирмәкдә мүәллимә јахындан көмәк едир. Бу методика, мәктәбин јахшы тәҹрүбәләрини елми сурәтдә үмумиләшдирмәјә, мүәллимләрин габагҹыл јарадыҹы ишләринә вә мәктәбин күтләви тәҹрүбәләринә әсасланыр.

Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы хүсуси методика сајылыр вә өз фәннинин тәдрисини нәзәри ҹәһәтдән әсасландырылмыш систем үзрә гурмагда мүәллимә көмәк едир.

Методика тәҹрүби бир елмдир, онун елми әсаслары, гајда вә ганунлары мүәјјән шәраитдән вә мүәллимин исте'дадындан асылы олараг јарадыҹы шәкилдә тәҹрүбәјә тәтбиг олунур.

Тәдрис просесиндә мүәјјән методик ганунаујғунлуглар вардыр; лакин һәләлик онларын һамысы методикада мүәјјәнләшдирилмәмишдир.

Мүәјјән елми әсаслара вә әламәтләрә малик олан Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы, кетдикҹә өз елми мөвгеини даһа да мөһкәмләндирмәкдәдир. Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы ингилабдан габагкы мәктәбләрдән башлајараг, та бу күнкү совет мәктәбләринә гәдәр узун вә чох мүрәккәб јоллар кечмишдир. О, әввәлләр ирәли сүрүлмүш ајры-ајры фикир вә идејалар, сонра исә хүсуси тәҹрүбәләр, даһа сонра мүәјјән мәктәб коллективинин тәҹрүбәси сајәсиндә әлдә етдији нәтиҹәләр вә нәһајәт, елми-тәдгигат вә методик мәсәләләри елми сурәтдә әсасландырмаг (тәҹрүбәдән нәзәријјәјә доғру һәрәкәт) јолу илә инкишаф етмәјә башламышдыр.

Лакин бу методиканын һәгигәтән, хүсуси елми бир фәнн кими формалашмаға башламасы, әсас е'тибары илә Сов.ИКП МК-нын мүхтәлиф илләрдә мәктәб һаггында чыхардығы тарихи гәрарлардан сонра даһа да тәкмилләшмишдир.

Бу тарихи гәрарларда елми-тәдгигат педагожи институтларынын ишини мүәллимләрин әлдә етдикләри тәҹрүбәләрлә әлагәләндирмәк вә бу тәҹрүбәләри елми сурәтдә өјрәниб үмумиләшдирмәк мәсәләләри ирәли сүрүлүр.

Габагҹыл мүәллимләрин јахшы иш тәҹрүбәләри дә методиканын инкишафына хејли көмәк етмишдир. Бунун нәтиҹәсидир ки, сон заманлар педагожи әдәбијјатымызда методик мәсәләләрин ишыгландырылмасына һәср едилмиш бир сыра мәгалә вә методик вәсаит нәшр олунмагдадыр.

Бу әсәрләрин нәшри әсасән В. И. Ленин адына Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Институту, Азәрбајҹан Елми-Тәдгигат

Педагокика Институту, Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту ишчиләринин вә республикамызын габагҹыл мүәллимләринин фәалијјәти илә бағлыдыр. Азәрбајҹан дили тәдриси методикасына даир мүхтәлиф саһәләри аз-чох әһатә едән бу методик әсәрләри нәзәрдән кечирдикдә елми-тәдгигат ишинин тәхминән ашағыдакы схемасы алыныр:

1. Тәдрисдә типик ҹәһәтләри (мүвәффәгијјәт вә нөгсанлары) мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә мүәллимләрин тәҹрүбәләринин күтләви сурәтдә мүшаһидә етмәк.
2. Топланылмыш материаллар, статистик мә'луматлар вә охунмуш әдәбијјаты тәһлил етмәк јолу илә актуал вә һәләлик һәлл едилмәмиш методик мәсәләләри мүәјјәнләшдирмәк.
3. Мәктәбләрдә тәҹрүбәләр (експериментләр) тәшкил едиб, тәҹрүбә дәрсләри апармаг, әлдә едилән нәтиҹәләри башга мәктәбләрдә јохламаг.
4. Мүшаһидә вә тәҹрүбә ишләринин (експериментләрин) нәтиҹәләрини тәһлил етмәк, үмумиләшдириб формалашдырмаг.
5. Нәшр олунмуш методик әсәрләри күтләви мәктәбләрдә тәҹрүбәдән кечирмәк.

Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы башга елми фәнләр кими, диалектик материализмин методоложи әсаслары үзәриндә гурулмушдур. Методика тә'лимлә тәрбијәни, тәдрисин форма вә үсуллары илә мәзмунуну бир вәһдәт кими алыр. Бу бахымдан мәктәбдә үсулларын тәтбиги шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмалы, бүтүн тәдрис просеси исә форма вә үсулларын гаршылыглы әлагәдә олан бир системи кими алынмалыдыр.

Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы, ана дилинин тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирән вә мәктәбдә бу фәнн үзрә ишләмәјин мәзмун, форма вә үсулларыны өјрәнән педагожи бир елмдир.

Бу елмин мүһүм вәзифәләриндән бири, мәктәбдә ана дили тәдрисинин тәҹрүбәсини өјрәниб үмумиләшдирмәк, тәдрис просесинин ганунаујғунлугларыны ачмаг, партија вә һөкумәтин гаршыја гојдуғу тәләбләрә ҹаваб верәҹәк гајдада дил методикасынын нәзәри әсасларыны һазырламагдыр.

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Ҝәнҹләрин үмуми орта тәһсилә кечмәсини баша чатдырмаг вә үмумтәһсил мәктәбинин даһа да инкишаф етдирмәк һаггында» 20 ијун 1972-ҹи ил тарихли гәрары, совет мәктәби вә орада тәдрис олунан бүтүн фәнләр гаршысында мүһүм бир вәзифә гојмуш-

Scanned with ACE Scanner

дур; бу вәзифә: ајры-ајры мәктәб фәнләри үзрә шакирдләрә јалныз мүәјјән һәчмдә билик вермәклә кифајәтләнмәјиб, онлары кәләчәк әмәли һәјата һазырламаг мәсәләсини дәриндән дүшүнмәкдир. Шакирд физика, тәбиијјат, чоғрафија вә с. бу кими мәктәб фәнләрини мәнимсәмәк үчүн һәр шејдән әввәл ана дилини јахшы билмәли, бу дилдә сәлис, савадлы јазыб-охумағы вә данышмағы бачармалыдыр.

Бу бахымдан мәсәләјә јанашдыгда, ана дили фәнинин үмумтәһсил ишиндә бөјүк рол ојнадығы вә һәмин тәһсилә јијәләнмәкдә онун шакирдләрә јахындан көмәк едән мүһүм бир васитә олдуғу мејдана чыхыр.

Азәрбајчан дили фәнинин елми материалы кениш вә чохчәһәтлидир. Бура: фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вә грамматикаја (морфолокија вә синтаксисә) аид мә'лумат; дүзкүн јазы гајдалары (орфографија вә дурғу ишарәләри), рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы вә с. бу кими бир сыра мәсәләләрин тәдриси дахилдир.

Бу гәдәр кениш елми билик еһтијатындан мәктәбдә өјрәдилмәк үчүн ән зәрури вә кәнч нәслә лазым олан мәсәләләри ајырмаг лазымдыр; јә'ни шакирдләрә нәји охутмаг суалыны һәлл етмәлидир. Бүтүн бунлар исә 1972-чи илдә республика Маариф Назирлији тәрәфиндән тәсдиг едилмиш Азәрбајчан дили програмында чох кениш вә әтрафлы шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Бура елми грамматика вә дилчилик мәсәләләриндән шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олан биликләрин ән әһәмијјәтли јерләри, шакирдләрә дил елминин әсаслары һаггында мүхтәлиф шәкилдә мә'лумат верән ән мүһүм чәһәтләр мүкәммәл сурәтдә ишләнмиш вә програма, дәрслијә дахил едилмишдир.

Һәмин мәсәләләрин програм вә дәрслијә дахил едилмәсиндән сонра, гаршыја онларын тәдрис мәсәләси, биликләри јахшы мәнимсәтмәк үчүн имкан јарадан тә'лим јоллары мәсәләси чыхыр ки, бурада да, Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы мүәллимә хејли көмәк едә биләр. Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы, габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәләрини өјрәниб үмумиләшдирмәк, тә'лим-тәрбијә проблемләрини һәлл етмәк вә тәдрисдә гаршыја чыхан сәһвләри арадан галдырмаг ишиндә дә мәктәб вә мүәллимләрә көмәк едә биләр.

Беләликлә, гаршыја **нә үчүн** вә **нәји** өјрәтмәк суалы да чыхыр. Бу мүнасибәтлә, методика мүәллимләрә көмәк етмәк үчүн дил тәдрисинә даир әсас форма вә үсулларын характе-

рисикасыны верир, онлара аз вахт вә гүввә сәрф етмәклә,
јахшы нәтичәләр әлдә едә билмәк јолларыны көстәрир.
Тәдрис ишинин тәшкил олунмасында әсас форма дәрс-
дир. Мүәллим дәрси бачарыгла гуруб, тәдрисдә мүасир ме-
тодлардан истифадә етдикдә, гүввә вә вахтын һәдәр кетмә-
мәсинә көмәк едәр. Бурадан ајдын олур ки, тәдрисин форма
вә методларыны өјрәнмәк, дәрс просесиндә шакирдләрин гав-
рајыш, идрак вә мәнимсәмәләрини гајдаја салмаг үчүн чох
бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләрин елми биликләри
мәнимсәмәләри, тә'лим-тәрбијә ишинин ән мүһүм мәсәләлә-
риндән биридир. Бу исә мүәллимин нечә өјрәтмәси вә шакир-
дин нечә охумасы илә сых әлагәдардыр. Шакирдләр тәдрис
едилән биликләри јалныз дәрк етмәк дејил, ејни заманда он-
лары өз шүурларында мөһкәмләндирмәји вә һәјата тәтбиг ет-
мәји дә бачармалыдырлар. Бунун үчүн дә онлар дәрси динлә-
мәји, мүшаһидә етмәји, мүхтәлиф әмәли ишләри јеринә јетир-
мәји, ев тапшырыгларыны ичра етмәји, дәрслик вә китаблар-
дан истифадә етмәји бачармалыдырлар.
Шакирдләрин дәрс заманы тәфәккүрүнү фәаллашдырмаг
чох мүһүм мәсәләләрдән биридир. Онларын нитгини инки-
шаф етдирмәк, тәфәккүрүн инкишафында хүсуси рол ојнајыр.
Тәфәккүр нитглә бирликдә артыб инкишаф едир; фикир исә
нитгдә ифадә олунур. Бејнимиздә әмәлә кәлән фикирләр јал-
ныз дил материалы әсасында, дил терминләри вә ибарәләри
әсасында әмәлә кәлиб мөвчуд ола биләр. Чүнки «дил фикрин
билаваситә керчәклијидир» (К. Маркс), фикрин реаллығы
дилдә тәзаһүр едир.
Шакирдләр өз нитгләри васитәсилә биликләрини вә һә-
мин биликләрин кејфијјәтини ифадә едирләр. Мүәллим ша-
кирдләрин нитгини инкишаф етдириб, дәгиг вә мәнтиги һала
саларса, онларын анлајышларыны да инкишаф етдирмиш
олар. Демәк, шакирдләрин данышыгларына вә чавабларына
јалныз билији һесаба алмаг кими дејил, ејни заманда онла-
рын тәфәккүрүнү формалашдырмаг васитәси кими дә бахыл-
малыдыр.
Азәрбајчан дили тәдрисинин әсас мәсәләләриндән бири
дә мүәјјән бир системә риајәт етмәкдир, бу исә һәмин фәнин
хүсусијјәтиндән асылыдыр.
Систем мәнтиги гајдалара әсасән, мүәјјән нөгтеји-нәзәрә
көрә һиссәләрин бир күлл һалында бирләшмәсидир. Систем
алтында јалныз әшја, һадисә вә мәфһумлар арасындакы әла-
гәләр нәзәрдә тутулмур, бурада ејни заманда ганунаујғун

Scanned with ACE Scanner

сурәтдә бир-бирилә гаршылыглы әлагәдә олан һиссәләр дә нә-зәрдә тутулур.

Методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил олунмуш дәрс просесин-дә тә'лимин бүтүн формалары, әсас форма олан дәрслә әлагә-дардыр. Онлар дил елминин әсаслары һаггында шакирдләрин әлдә етдикләри анлајышлары, тәфәккүрү вә практик бачарыг-лары инкишаф етдирмәјә көмәк едир.

Мүәллим синифдә дәрс дејәркән, дилимизин гајда вә га-нунлары һаггында изаһат верир, шифаһи вә јазылы шәкилдә нүмунәләр көстәрир, шакирдләр исә бу нүмунәләрә әсасән мүәјјән тапшырыг вә ја чалышма үзәриндә ишләјәрәк, билик-ләрини дәринләшдирирләр.

Лакин мүәллим 45 дәгигәлик дәрс мүддәтиндә бунлары бүтүнлүклә шакирдләрә дәрк етдирә билмәз. Она көрә дә о, шакирдләри мүстәгил ишләтмәк, онлары синифдә кечилмәси мүмкүн олмајан мүәјјән мәсәләләр үзәриндә даһа дәрин вә әт-рафлы чалышдырмаг мәгсәдилә, дәрсләри тамамлајан башга иш формаларындан да истифадә етмәлидир. Бу мәгсәдлә Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә едиләчәк илк көмәк-чи дәрс формасы ев тапшырыгларыдыр. Икинчи, мүәллимин тапшырығы илә шакирдләрин синифдәнкәнар көрәчәкләри ишләрин тәшкили вә апарылмасыдыр.

Белә тапшырыглар мәчбури сурәтдә Азәрбајчан дили ка-бинәсиндә јеринә јетирилмәлидир. Бу чүр ишләр әлбәттә, јах-шы тәчһиз олунмуш кабинә тәләб едир.

Бундан башга шакирдләрлә көнүллүлүк принсипи әсасын-да бә'зи синифдәнкәнар мәшғәләләр дә апармаг мүмкүндүр. Белә мәшғәләләрә, әсасән, Азәрбајчан дили дәрнәјиндә апа-рылачаг чүрбәчүр әмәли ишләр дахилдир.

Лакин бүтүн бу мәшғәләләр, тәбиидир ки, мүәллимин рәһбәрлији алтында нәзәрдә тутулмуш тә'лим-тәрбијә мәрһә-ләләрилә әлагәдар олараг, үмуми педагожи бир планда апа-рылмалыдыр.

Азәрбајчан дили тәдрисинин системи јалныз бу иш фор-маларынын үзви сурәтдә бирләшдирилмәсилә тамамланыр вә башлыча олараг мәшғәләләрдә тәрбијәедичи тә'лимин әсас чәһәтләринин инкишаф етдирилмәсилә баша чатдырылыр.

Азәрбајчан дилинә хас олан тәдрис формаларынын бу системи, узун илләр габагчыл мүәллимләрин сә'ји илә гурул-муш вә бир чох мәктәбләримиздә бу чүр давам етмәкдәдир.

Совет мәктәбиндә тәдрис ишинин әсас тәшкилат формасы дәрсдир. Мүәллим дәрс дејәркән, тәрбијәедичи тә'лими һәјата

кечирир, шакирдләрдә елми мәфһумлары, коммунист дүнја-көрүшүнү, тәфәккүрү вә мүстәгил иш вәрдишләрини инкишаф етдирир.

Дәрс, фәннин мәзмунунун методик бир формасыдыр; тәд-рис материалы дәјишдикчә, шакирдләр инкишаф етдикчә он-лара ујғун олараг дәрсләрин формасы да дәјишмәлидир.

Азәрбајчан дили фәнни, өз-өзлүјүндә, бир-бирилә гаршы-лыглы әлагәдә олан вә мүәјјән мөвзуларла груплашмыш дәрсләрин системидир.

Дәрси јахшы тәшкил етмәк үчүн тәкчә нәзәри билик ки-фајәт дејилдир, бурада, ејни заманда мүәјјән усталыг, педа-гожи јарадычылыг да тәләб олунур. Дәрс јалныз мәзмун илә дејил, һәмин мәзмуну шакирдин зеһниндә мөһкәм нәгш етдир-мәјә көмәк едән формаларла да гијмәтләндирилир. Форма дәрсин мәзмунуна мувафиг кәлмәлидир.

Ајры-ајры мәнтиги һиссәләрә бөлүнмүш дәрси, мүхтәлиф методики јолларла апармаг олар. Демәк, дәрс мәзмунуна көрә мүәллимин нәзәрдә тутдуғу мүхтәлиф мәнтиги һиссәләр-дән вә методики јоллардан ибарәт олмалыдыр.

Мүәллим Азәрбајчан дили тәдрисини јүксәк сәвијјәјә галдырмаг гајғысына галмалы, өјрәтдији фәнни шакирдләрә севдирмәли вә онларда өз нитгләринин мүкәммәлләшдирил-мәси уғрунда мүбаризә апармаг мејлини тәрбијә етмәлидир.

Мүәллим даима шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкин-ләшдириб кенишләндирмәли вә буна наил олдугда шакирдлә-рә нитгләринин дә зәнкин олачағыны анлатмалыдыр. Ша-кирдләр Азәрбајчан әдәби дилиндәки сөзләрә әмәли сурәтдә јијәләнмәлидирләр. Бунун үчүн шакирдләрлә Азәрбајчан дили дәрсләриндә вә хүсусән әдәби гираәт дәрсләриндә мүнтәзәм сурәтдә лүғәт ишләри апарылмалыдыр. Лүғәт үзәриндә апа-рылан мәшғәләләрдә, шакирдләрә мә'насы изаһ едилмәмиш бир сөз вә ја ифадә галмамалыдыр.

Мүәллим әсас диггәтини, дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тәсадүф олунан чәтин сөз вә ифадәләрин изаһ едилмәсинә, һә-мин сөзләрдән шакирдләрин дүзкүн истифадә едә билмәләри-нә вермәлидир. Сөзләрин изаһында онларын һансы көк вә шә-килчиләрдән әмәлә кәлдијини ајдынлашдырмалыдыр, иши елә гурмаг лазымдыр ки, шакирдләр дилин мүасир чанлы фактлары әсасында сөзләрин морфоложи тәркибини мүәјјән етмәји өјрәнсин вә һәмин сөзә гоһум оланларыны тапа бил-синләр.

Scanned with ACE Scanner

Даһа сонра шакирдләрә бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин вә верилмиш гајдаја ујғун кәлән сөзләри мүстәгил сурәтдә тапдырмағы, сөзләри мүәјјән әламәтләрә көрә тәсниф етдирмәји өјрәтмәлидир. Лакин бүтүн бунлары мүәјјән өлчүдә апараг, шакирдләри белә тапшырыгларла һәддиндән артыг јүкләмәмәлидир.

Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләрин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Шакирдләр өз нитгләриндә грамматик формалардан вә өјрәдилән нитг һиссәләриндән истифадә етмәк үзәриндә мәшг апармалыдырлар. Ејни фикри мүхтәлиф јолларла ифадә етмәк вә бир ибарәни башгасы илә әвәз етдикдә мә'нада әмәлә кәлән мүхтәлифлији һесаба алмаг шәрти илә чүмлә гурмаг үзәриндә мүнтәзәм чалышмалар апармаг лазымдыр.

Шакирдләрин рабитәли нитгә јијәләнмәләринә дә хүсуси диггәт едилмәлидир; суаллара кениш чаваб вермәји, ифадә, инша јазмағы шакирдләрә өјрәтмәлидир.

Шакирдләрин грамматиканы шүурлу олараг мәнимсәмәләри, дүзкүн гираәтә, јазылы вә шифаһи нитг вәрдишләринә јијәләнмәләри үчүн Азәрбајчан дили мәшғәләләринин үмуми системиндә грамматик тәһлилин ролу бөјүкдүр.

Морфоложи тәһлилдә бир гајда олараг һәр бир сөз тәкликдә тәһлил олунмалыдыр; јә'ни мүәллим сөзләри тәркибинә (көк вә шәкилчијә, шәкилчинин нөвүнә), нитг һиссәләринә көрә ајырмағы, синтактик тәһлилдә исә чүмлә нөвүнү тә'јин етмәји, баш вә икинчи дәрәчәли үзвләри тапмағы, чүмләдә сөзләрин әлагәсинин, бир үзвүн дикәриндән асылы олмасыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн суаллар вермәји өјрәтмәлидир; бунун исә грамматик тәһлилдә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

IV—VIII синифләрдә мүасир Азәрбајчан әдәби дили грамматикасынын әсаслары өјрәдилир. Буна көрә һәмин синифләрдә Азәрбајчан дили һәм грамматика, һәм дә әдәбијјат дәрсләриндә өјрәдилмәлидир. Бу ики фәнн арасында әлагә олмалыдыр. Шакирдләр грамматика дәрсләриндә әдәби дилин гурулушу вә ганунларыны; әдәбијјат дәрсләриндә исә бәдии нитгин көзәл нүмунәләрини өјрәнирләр. Мүәллим, грамматика дәрсләриндә тәһлил үчүн мүмкүн дәрәчә дәрин мәфкурәли, мәзмунча јүксәк, бәдии лајагәт вә услуб көзәллијинә малик олан классик вә совет јазычыларынын әсәрләриндән ән јахшы парчалары ајырмалыдыр. Әдәбијјат дәрсләриндә исә мәтни јахшы анламаг, әсәрин мәфкурәви истигамәтини ајдынлашдырмаг вә јазычынын бәдии сәнәткарлығыны мүәјјән етмәк үчүн әсәрин дил чәһәтдән (бә'зән дә тамамилә грамматик чәһәтдән) тәһлилини апармаг лазымдыр.

Грамматика илә әдәбијјат дәрсләри арасындакы әлагә шакирдләрин шифаһи нитг мәшғәләләриндә даһа артыг сыхлашыр. Әдәбијјат дәрсләриндә сөзләри изаһ етмәк һәмишә онларын морфоложи тәһлилинә; дүзкүн тәләффүз вәрдишләри исә фонетикадан верилмиш мә'лумата әсасланыр. Ифадәли гираәт чох заман чүмләнин гурулушча тәһлилини тәләб едир, шакирдләрин ифадә вә инша јазылары исә нүмунәләрә вә грамматик нормалара истинад едир.

Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаг вә ону тәкмилләшдирмәк үчүн, мүәллимләримиз мүасир дәрс үсулларындан истифадә едиб, өз күндәлик тәчрүбәләриндә, методика елминин тәләбләрини һәјата кечирмәјә чалышмалыдырлар.

Scanned with ACE Scanner

ЛИНГАФОНДАН ИСТИФАДӘ ЕДИЛМӘСИ

Һумај ҺӘСӘНЗАДӘ,
Бакыдакы 31 нөмрәли орта мәктәбин директору, республиканын әмәкдар мүәллими
Әждәр АҒАЈЕВ,
һәмин мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими, педагожи елмләр намизәди.

Мәктәбин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәлərдә
бири, елмләрин әсасына дәриндән јијәләнмиш кәнчләр јетиш
дирмәкдир. Елә буна көрә дә тәдрис иши күндән-күнә тә
милләшдирилир, јени-јени тә'лим үсулларындан истифадә еди
лир. Програмлашдырылмыш тә'лимин вә техники васитәләри
мәктәбләримиздә тәтбиги шүбһәсиз, шакирдләрин билик ке
фијјәтини јүксәлдир, дәрсини мүасир сәвијјәдә гурулмасын
тә'мин едир.

Һазырда елм вә техниканын сүр'әтли инкишафы, онла
рын наилијјәтләриндән тә'лим ишиндә истифадә едилмәси мү
һүм бир вәзифә кими гаршыда гојулмушдур. Бу тарихи һәги
гәти дәрк етмәдән, ишдә мүвәффәгијјәт газанмаг мүмкүн де
јил. Мәктәбимизин мүәллимләри чохдан бәри мүхтәлиф тех
ники тә'лим васитәләриндән истифадә едирләр. Лакин линга
фон кабинәси јаратмағымызын тарихи узун дејил. Лингафон
ла тә'лим ишинә кечән тәдрис илиндән башламышыг. Бун
бахмајараг, хејли тәчрүбә әлдә етмишик. Әввәлчә, лингафон
кабинәсинин тәшкили ишиндән бир нечә кәлмә данышаг
Кечиричи пулту олан ЛКФп—69 маркалы лингафон кабинәс
аваданлығыны гурашдырмаг өзү ишә бәләд олмағы тәләб
едир.

Ајрылмыш мүвафиг отагда лаборант Габил Әһмәдов һә

вәслә гурашдырма ишинә башлады. О, һәм радиотехник, һәм
дә киномеханикдир. Инкилис, Азәрбајчан вә рус дилләрини
мүкәммәл билир. Габил габагчадан комплектин гурашдыры-
лачағы отағын мүфәссәл чертјожуну чәкди, шакирдләрин, мү-
әллимин јерини, һиссәләрин һара, нечә гојулачағыны мүәјјән-
ләшдирди. Отагдакы електрик ишини дә, харратлыг ишини дә
Габил өзү көрдү. Лингафон кабинәсинә дахил олан үзәриндә
чевирчәкләр, мүхтәлиф тумблер вә тәнзимләјичиләр јерләш-
дирилән пулт, магнитофон, електрик граммофону, микрофон-
лар, гулаглыглар, екранлы вә хлорвинилли мәфтилләр, хырда
винтләр, дикәр лазыми дәмир һиссәләр нәзәрдән кечирилиб,
гурашдырмаг үчүн мүәјјәнләшдирилди.

Отагда лазыми столлар гојулду. Күнч дәмирләри вә винт-
ләр васитәси илә столларын ајаглары дөшәмәјә бәркидилди.
Һәр бири ики шакирд үчүн нәзәрдә тутулмуш столларын үстү-
нә микрофон вә гулаглыглар гоша билмәк үчүн хүсуси јувала-
ры олан ики пластмас шәбәкә бәркидилди.

Шәбәкәнин гулаглыг гошулачаг јуваларына кедән хлор-
винилин изолјасијалы, микрофон дәлијинә кедән екранлы
мәфтил, асанлыгла әјилән мүтәһәррик алүминиум борунун
ичәриси илә идарә пултуна бирләшдирилди. Бундан сонра јер-
ләрин нөмрәләри е'мал бојағы илә шәбәкәләрин һәр ики тәрә-
финдә јазылды. Идарә пулту, магнитофонлар вә електрик
граммофонлары отағын әввәлиндә јерләшдирилмиш столун
үстүнә гојулду. Мүәллим идарә пултунун архасында әјләшир,
шакирдләр исә ики-ики чәркә илә үзү мүәллимә тәрәф, онлар
үчүн ајрылмыш јердә отуруб ишләјирләр. Диафилм нүмајиш
етдирмәк үчүн ушагларын архасында дивара бәркидилмиш
јердә филмоскоп, гаршы диварда екран дүзәлдилди.

ЛКФп—69 маркалы лингафон кабинәси ејни заманда 24
шакирдин мәшғул олмасыны тә'мин едир. Һәм дә иш ики
програм үзрә јеринә јетирилә биләр. Бу, тә'лим просесинин
фәрдиләшдирилмәси үчүн көзәл шәраит јарадыр. Белә ки, си-
нифдәки шакирдләр билијинин күчүнә көрә ики мүвафиг гру-
па бөлүнүр. I груп бир програмла, II груп исә ики програмла
ишләјир. Ејни заманда мүхтәлиф тапшырыгларын јеринә јети-
рилмәси, ишин ичрасынын јохланылмасы, шакирдин өјрәдил-
мәси просеси һәр ики програмда асанлыгла баша чатдыры-
лыр.

Үмумијјәтлә, ЛКФп—69 гурғусу ашағыдакы имканлара
маликдир:

Scanned with ACE Scanner

1) синфи ики група бөләрәк, һәр групу 2 програмдан биринә гошмаг;

2) шакирдләрин ферромагнит лентинә јазылмыш мәтнләрә гулаг асмаларына имкан јаратмаг;

3) шакирдләрин граммофон валларына гулаг асмаларына (репродуктор вә ја гулаглыглар васитәси илә, шәраит јаратмаг;

4) диалог вә монолог типли шифаһи чалышмалары ичрасындан бир вә ја 4—5 нәфәрлик шакирд групунун сәсини ферромагнит лентинә јазмаг вә онлары тәләффүзләриндәки типик сәһвләрин шәрһ едә билмәк;

5) бүтүн синфә микрофонла көстәриш вермәк, мүәллимин мәркәзи пултдан бүтүн иши дајандыра билмәсинә имкан јаратмаг вә с.

ЛКФп—69 гурғусунун тә'лим мүвәффәгијјәти башлыча шәрт олараг ешитмәк дујғулары илә бағлыдыр. Бурада ајдын, дәгиг, тәмиз, тәләбә мүвафиг дејилиш вә тәләффүз, онун ешидилиб гавранылмасы башлыча рол ојнајыр. Лакин бир һәгигәт дә мә'лумдур ки, ешитмә вә көрмә үзвләри бирликдә фәалијјәт көстәрдикдә гаврама вә дәрк етмә просеси даһа мүвәффәгијјәтли кедир. Она көрә дә лингафона јардымчы васитәләр кими отагда епидиоскоп вә филмоскоп гурашдырмышыг. Епидиоскоп диопозитивләрлә јанашы епифилмләр көстәрмәјә вә јохлама јазы ишләриндә тапылмыш сәһвләри бүтүн синиф үчүн шәрһ етмәјә имкан верир. Диафилмләри нүмајиш етдирмәк үчүн нәзәрдә тутулмуш филмоскопа кичик сүр'әтли мүһәррик гошмушуг.

Филмоскопда шакирдләрә нүмајиш етдирилән диафилмләрин сәс тәсвири габагчадан магнитофон лентинә јазылыр. Јахуд диафилмдә сөзләрин јазылышы магнитофон лентиндә тәләффүзү әкс етдирилир. Јазылыш вә дејилиш ејни заманда ЛКФп—69 гурғусунун вә филмоскопун көмәји илә шакирдләрә чатдырылыр. Мүәллимин идарә етмәсини асанлашдырмаг үчүн онун столу јахынлығында ЛКФп—69 гурғусуна јардымчы чиһазларын дистансијадан идарәетмә пултуну гурашдырмышыг. Бу пултда ашағыдакы дүјмәләр јерләшдирилмишдир: 1) пәнчәрәләри автоматик гапајан, пәрдәләри ачыб-бағлајан мүһәррикин тумблери; 2) ишыг јандырыб-сөндүрән ачар; 3) филмоскопу електрик шәбәкәсинә гошан дүјмә; 4) ленти һәрәкәтә кәтирән кичик өлчүлү мүһәррики ишә салан дүјмә. Пулт овучда асанлыгла јерләшәчәк өлчүдәдир.

Лингафон дил дәрсләринин кечилмәси үчүн нәзәрдә тутулуб. Хүсусилә фонетиканын, орфоепијанын тәдриси заманы мисилсиз рол ојнајыр. Инкилис дили мүәллимләримиз лингафондан даһа чох истифадә едирләр. Онлар кечиләчәк мәтнин нүмунәви тәләффүзлә лентә јазыр, сонра шакирдләрин динләмәсини тә'мин едирләр.

Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән мүәллимләримиз дә јардымчы васитәләрин олмамасына бахмајараг, лингафон кабинәсиндән истифадә етмәјә чалышырлар. Хүсусилә, IV синфин Азәрбајчан дили мүәллимләри јени гурғудан фајдалы истифадә едирләр.

Мә'лумдур ки, ушаглар сөзләрин јазылышы илә дејилиши арасындакы фәрги чох заман нәзәрә алмырлар. Бә'зән грамматик чәһәтдән чох савадлы јазан шакирд тәләффүз гајдаларыны билмәдијиндән, јаздығы кими охумағы үстүн һесаб едир вә она елә кәлир ки, бу јол доғрудур. Лингафон гурғусунун үстүнлүјү бурасындадыр ки, онун васитәси илә шакирдләрә әсил әдәби тәләффүзү өјрәтмәк мүмкүндүр. Мисал үчүн, IV синифдә «Гоша саитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусунда бу мәсәләјә нечә диггәт јетирилдијинә фикир верәк. Мүәллим шакирдләрә изаһ едир ки, дилимиздә елә сөзләр вар ки, онларда ики саит јанашы ишләнир. Бунлар гоша саитли сөзләр адланыр. Мәсәлән, **саат, чамаат, мааш, тәәччүб, тәәссүф, мәтбәә, бәдии** (әсәр), **тәбии** (һадисә), **аилә, даирә, зәиф, пионер, радио, театр** вә с. Белә сөзләр һеч дә јазылдығы кими дејилмир. Мәсәлән, **саат, чамаат, тәәччүб, бәдии** сөзләриндәки гоша саитләр бир узун саит кими тәләффүз олунур. Бу кичик изаһатдан сонра мүәллимин көстәриши илә ушаглар гулаглыглары кејирләр, филмоскоп ишә салыныр. Екранда сөзләр јазылыр, һәр сөзүн дејилиши магнитофон ленти васитәси илә гулаглыгларда ешидилир. Ушаглар сөзләрин јазылышыны көрүр, охујур, тәләффүзүнү исә ешидирләр. Беләликлә, онлар дүзкүн тәләффүз вәрдиши газанырлар (екранда саат, чамаат, мааш, иншаатчы, тәәччүб, мәтбәә, тәбии, бәдии, мүәллим, мүәјјән, мүаличә, сәадәт, фәалијјәт вә с. сөзләр әкс етдирилир). Ајры-ајры сөзләрин јазылышы вә дејилиши шакирдләрә чатдырылыр.

Үмуми чалышмалардан сонра мүәллим ја груп-груп, ја да һамыја белә бир тапшырыг верир: Верилмиш һәр сөзү әввәл јазылдығы кими, сонра исә дүзкүн тәләффүз един. Тапшырығын ичрасы фәрди јолла сорушулур. Мүәллим истәдијин

Scanned with ACE Scanner

шакирди гулаглыг васитәси илә динләјир, онун сәһвләрини дә микрофон васитәси илә дүзәлдир. Бундан сонра ушаглар граммофон валындан кичик бир бәдии парчаны динләјирләр (әлбәттә, һәр кәс өз гулаглығы васитәсилә). Ешидилән парчадан јазылышы илә дејилиши арасында фәрг олан сөзләрин сечилиб јазылмасы тапшырылыр. Мәтн бир дә тәкрар едилир. Шакирдләр сакитчә, сөзләри сечиб јазырлар. Мүәллим бир-бир фәрди јолла онлара һәмин сөзләрин јазылыш вә дејилиш формасыны дедиздирир вә сәһвләри дүзәлдир. Дәрс сона чатаркән шакирдләр јени дәрси әмәли шәкилдә өјрәнмиш олурлар. Мүәллим микрофон васитәси илә дәрсин интенсивлијини тә'мин едир. Бурада һәр бир дәгигә фајдалы ишә сәрф олунур. Бир дәрсдә бир нечә вариантда чалышма апармаг имканы јараныр.

Башга бир мисал. IV синифдә самит сәсләрин нөвләри өјрәдиләркән, **к** илә әлагәдар ашағыдакы мә'лумат верилир: К һәрфи ики сәси ифадә едир:

1) **К** самитинин кар гаршылығыны—[к]—**китаб, катан...**

2) **Г** самитинин кар гаршылыглы—[к]—**колхоз, касса...**

К һәрфи дилимиздәки сөзләрин чохунда **к** сәсини ифадә едир. Буна көрә дә әлифбамызда һәмин һәрфә **ке** ады верилмишдир. Лакин **к** һәрфи (**к**¹) сәсини билдирдикдә ону **ка** адландырмаг лазымдыр.

Ајдын мәсәләдир ки, сәсдән бәһс едәркән ону јалныз демәк вә ешитмәк лазымдыр. **К** һәрфинин ифадә етдији сәсләрин фәргини дә јалныз ешитмәклә өјрәнмәк мүмкүндүр. Она көрә дә лингафондан истифадә едилмәси вачибдир. Әввәлдә изаһ етдијимиз гајда үзрә, екранда **кағыз, карандаш, камал, канал, каса, касса, катиб, капитан, тәкәр, такси, ракет, марка** вә с. сөзләр нүмајиш етдирилир, сөзләрин дејилиши гулаглыглар васитәси илә ешитдирилир. Сонра шакирдләрә тапшырыг верилир ки, **к** һәрфинин ифадә етдији әсәрләрдә ишләнән сөзләр јазсынлар. Мүәллим јенә фәрди јолла тапшырығын ичрасыны јохлајыр вә истигамәт верир.

Инди мәктәбләримиздә автоматлашдырылмыш синифләр јарадылмасы кениш јајылыр. Доғрудур, бу чүр синифләр мүәллимин педагожи просес рәһбәрлијинә чох көмәк едир. Лакин автоматлашдырылмаја алудәчилик ушаг нитгинин инкишафына мане олур. Бурада шакирдин шифаһи вә јазылы нитги паралел шәкилдә инкишаф етдирилә билмир. Һәм дә әсас диггәт, шакирдин дәрин билик алмасына јох, онун билијинин

јохланмасына верилир. Она көрә дә автоматлашдырылмыш синиф, јахуд програмлашдырылмыш тә'лимдән әсасән дәгиг елмләрин тәдрисиндә кениш истифадә олунур. ЛКФп—69 гурғусу јалныз дил дәрсләринин тәдриси үчүн нәзәрдә тутулдуғундан фәннин спесифик имканларыны өзүндә чәмләшдирир вә дикәр автоматлашдырмалардан үстүн јер тутур.

Лингафон шакирдләрин ајдын, сәлис, рәван нитгә јијәләнмәләринә мүстәсна дәрәчәдә көмәк едир. Илк синифләрдән лингафондан сәмәрәли истифадә едән мүәллимин шакирдләри, бүтүн сөзләрин нечә јазылдығыны вә дејилдијини дәгиг тәсәввүр едир, дүшүнә билир. Она көрә дә онлар һәм сәһвсиз јазыр, һәм дә дүзкүн әдәби тәләффүзә риајәт едирләр. IV синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндәки бүтүн дәрсләри лингафонун көмәји илә кечмәк мәгсәдәујғундур.

Истәр ајры-ајры мөвзулар үзрә, истәрсә тәкрарлама заманы бу апаратдан истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, **о** һәрфинин һәм **а**, һәм дә **о**, **г** һәрфинин һәм **г**, һәм дә **к**, **п** һәрфинин һәм **п**, һәм дә **б** кими дејилдији вә дикәр бу кими һаллар өјрәдилдикдән сонра јекунлашдырычы тәкрар апармаг фајдалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим белә бир тапшырығы ичра етмәји тапшырыр. Ејни бир һәрф ики сәси ифадә едә биләрми? Ашағыдакы сөзләрин тәләффүзүнә диггәт јетирмәклә бу суала чаваб вермәјә чалышын.

Сөзләр епидиоскопдан екрана верилир:

космос—мотор
картон—кағыз
мигдар—мәгсәд
арпа—ашпаз
бағбан—бағча
кәндир—кәнддир вә с.

Мүәллим фәрди јолла сорғуја башлајыр. Сорушулан шакирд микрофонла чаваб верир. Мәсәлән, **космос** јазылдығы кими охунур, **мотор** сөзүндә исә илк **о** һәрфи **а** кими тәләффүз едилир вә саир.

Орта мәктәбин бүтүн синифләриндә Азәрбајчан дили дәрсләри кечиләркән лингафон кабинәсиндән бу вә ја дикәр дәрәчәдә истифадә етмәк мүмкүндүр.

Нәзәрдән гачырмамаг лазымдыр ки, ишин әсас мүвәффәгијјәти мүәллимин һазырлығындан, ујғун материал сечә билмәсиндән, шакирдләри танымасындан чох асылыдыр. Мүәллим габагчадан шакирдләри нечә група бөләчәјини мүәјјән-

2. Сифариш—685.

Scanned with ACE Scanner

ләшдирмәлидир. Чалышма вә тәмрин габагчадан сечилмәлидир. Епидиоскоп вә ја филмоскоп үчүн материал ирәличәдән һазырланмалы, магнитофон ленти јазылмалы, мувафиг вал сечилмәлидир. Тәәссүфлә гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә истифадә етмәк үчүн һазыр лингафон материаллары јохдур. Јахшы олар ки, ибтидаи синифләрдән башлајараг програма мувафиг, мөвчуд дәрсликләр үзрә дидактик материаллар һазырланыб мәктәбләрә чатдырылсын.

Лингафон кабинәси үслубијјат үзрә мәшғәләләрин тәшкилиндә дә чох фајдалыдыр. Бунунла әлагәдар белә бир факты нәзәрдән кечирәк. Мүәллим чүмләдә мәнтиги вурғунун јерини, сөзләр арасында пауза мүнасибәтини, фикрин мәзмуна ујғун интонасијадан истифадә олунмасыны изаһ едир. Бүтүн бу чәһәтләри габарыг шәкилдә чатдыран магнитофон лентинә јазылмыш мәтнин ешидилмәсини гурғу васитәси илә тәшкил едир. Мәтн динләнилир. Сонра охумаг үчүн шакирдләрә һазыр мәтн пајланылыр. Онлар сакитчә охујурлар. Мүәллим шакирдләрдән бирисинин сәсини магнитофон лентинә јазыр. Һәмин сәси ушагларын музакирәсинә верир. Шакирдләр бурахылмыш диксијә, пауза, вурғу, тәләффүз вә саир сәһви ашкар едиб, бир-бир дејирләр. Сәси јазылмыш шакирд өзү дә сәһвләрини ешидиб тута билир (бүтүн бунлар сакитчә гурғу васитәси илә јеринә јетирилир). Ахырда мүәллим шакирдләрә пајланмыш мәтнин дүзкүн лент јазысыны бурахыр. Һәр кәс өз ишини јекунлашдырыр, һансы мәсәләдә дүзкүн, јахуд јанлыш мөвге тутдуғуну мүәјјәнләшдирир. Демәли, лингафон кабинәси һәм дә шакирдләрин мүгајисә етмәк, нәтичә чыхармаг габилијјәтини күчләндирир. Онлар үчүн проблемли вәзијјәт јарадыр. Шакирдин фәаллығы вә мүстәгиллијини јүксәлдир.

ГРАММАТИКА ТӘДРИСИНДӘ ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРДӘН ИСТИФАДӘ

Иса ЧӘФӘРОВ,
һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими.

Мүасир тәләбләрә чаваб верән дәрсин тәшкили вә кечилмәсиндә техники васитәләрин тәтбиги бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бүтүн фәнләрин тәдрисиндә олдуғу кими, Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә тә'лимин техники васитәләрини тәтбиг етмәк үчүн кениш имкан вардыр. Бу имканлары ашкара чыхармаг вә мүәллимләри методик чәһәтдән сынагдан чыхмыш иш үсуллары илә таныш етмәк методикамызын гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдән биридир.

Грамматика тәдриси просесиндә тә'лимин техники васитәләриндән кениш истифадә едилмәси, кечиләнләрин јахшы мәнимсәнилмәси, мөһкәм јадда сахланмасы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Биз һәмин мәгаләдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы акустик, гисмән дә визуал вә акустик-визуал вәсаитдән истифадә етмәк мәсәләси үзәриндә дајанмаг истәјирик.

Акустик вәсаитдән истифадә едилмәси грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисини хејли јахшылашдырмаға имкан верир. Бу материалларын әксәријјәти магнитофон јазылары васитәси илә, бир гисми исә граммофон јазыларынын республика радио студијасы вә мәктәб радио говшаглары тәрәфиндән тәшкил едилән верилишләрин көмәји илә тәдрис просесинә дахил олуна биләр.

Тә'лимин акустик техники васитәләри илә мүшајиәт едилән грамматика дәрсләриндә мүәллим грамматик материаллары дејил, грамматик материалларын конкрет дил материалларына тәтбигинә хидмәт едән дидактик вәсаити шакирдләрин

Scanned with ACE Scanner

мүшаһидәсинә вә мүзакирәсинә верир. Бу материаллар ү... планда тәдрисә гошулур:

1. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисинә гәдәр апарылан ишләр. Бу, шакирдләрин шәхси мүшаһидәсини тәшкил етмәк јолу илә мүмкүндүр. Мүәллим чүмлә, чүмлә үзвләри, чүмлә нөвләри һаггында шакирдләрә вердији мә'луматы јекунлашдырыр, шакирдләрин ешитмә органларына тә'сир едән магнитофон јазыларындан истифадә едир. Лентә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрлә зәнкин мәтнләр (мәтнләр һөкмән рабитәли олмалыдыр) дахил едилир. Шакирдләрин диггәтини грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәләффүзүндәки спесифик чәһәтләрә, хүсуси ганунаујғунлуглара чәлб етмәк үчүн мүәллим верилән материалын нә мәгсәдлә динләнилдијини гејд етмәдән, һансы сөзләрин чүмлә үзвләриндән фәргли дејилдијини кағызда гејд етмәји тапшырыр.

Бу мәгсәдлә мукалимәләр, диалоглар, драм әсәрләриндән көтүрүлмүш *бәдии парчалар*, мүхтәлиф ситуасија илә бағлы олан сөһбәтләр јазыла биләр. Ејни мәгсәдлә бир магнитофон јазысындан истифадә етмәк мүмкүн олдуғу кими, бир нечә јазыдан да истифадә етмәк олар. Лакин белә јазыларын динләнилмәсинә сәрф едилән вахт 15—20 дәгигәдән артыг олмамалыдыр.

Динләнилмиш мәтн үзәриндә апарылан ишин мәзмуну беләдир: шакирдләрә тәклиф едилир ки, һансы сөзләрин чүмлә үзвләриндән фәргли интонасија илә тәләффүз едилдијини мүшаһидә едәрәк јаздыглары сөзләри охусунлар.

Биз експеримент заманы бу јазылары јығараг дәрсдән сонра тәһлил етмиш вә белә нәтичәјә кәлмишик ки, шакирдләр јахшы оху вә данышыг заманы чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин нитгдә сечилмәсини мүшаһидә едирләр, онларын доғру сечдикләри сөзләрин сајы сәһв сечдикләри сөзләрин сајындан аз олур. Бунун да сәбәби шакирдләрин ибтидаи синифләрдә хитаблар һаггында алдыглары бәсит мә'луматла изаһ едилә биләр. Һәр һалда шакирдләр грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин һеч бири илә јеничә таныш олмурлар: бу һагда онлар ибтидаи синифләрдә вә морфолокијанын тәдриси заманы, башга аспектдә да олса, мә'лумат алмышлар.

Сәсләндирилмиш мәтндә чәтин анлашылан сөзләрә јер вермәк олмаз. Белә олдугда шакирдләр охунмуш мәтнин мәзмунуну јахшы баша дүшмүр, динләнилмә иши гуртардыгдан сонра чохлу суал верир вә мүәллими әсас мәгсәддән узаглашдырырлар.

Мәтн динләнилдикдән сонра мүәллим шакирдләрин охусу нәтичәсиндә мүәјјән едир ки, шакирдләр грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләри өјрәнмәк үчүн нә дәрәчәдә һазырдырлар. Бу чавабларын әсасында мүәллимдә јаранмыш тәсәввүр онун кириш сөһбәтинин мәзмунуну мүәјјәнләшдирир.

2. **Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси просесиндә апарылан ишләр.** Бу заман мүәллим кечдији һәр бир конкрет дил фактына вә грамматик категоријаја аид дар мә'нада иш апарыр. Хитаблар кечиләркән анчаг хитаблара диггәт верилирсә, ара сөзләр кечиләркән анчаг ара сөзләрә фикир верилир. Мүәллим хитаблары, ара сөзләри, нидалары тәдрис едәркән, елә мәтнләрин лентдән динләнилмәсинә наил олмалыдыр ки, сәсләндирилмиш материаллар јалныз һәмин категорија илә (инди кечилән категорија илә) зәнкин олсун. Белә олмаса, шакирдләрин диггәти јајынар.

Хитаблара аид сәсләндирмәк үчүн елә мәтн сечилир ки, хитаблар һәм чүмләнин әввәлиндә, һәм ортасында, һәм дә сонунда олсун. Белә мәтнләр тапмаг чәтиндир, она көрә дә биз мәктәб радио говшағы дикторунун охусунда өзү адаптә етдији мәтни магнитофон лентинә јаздырмышыг вә белә мәтнләр үзәриндә иш апармағы даһа үстүн һесаб едирик. Бу мәгсәдлә бәдии әдәбијјатдан көтүрүлән парчалардан ибарәт рабитәсиз мәтнләрдән дә истифадә едилмишдир.

Мүәллим сәсләндириләчәк материалы шакирдләрин мүшаһидәсинә вермәздән әввәл, интонасија вә фасиләнин хитабларда нечә ифадә олундуғуну конкрет мисалларла ајдынлашдырыр. Нитгдә бу чүр фасиләләрин вә мүхтәлиф интонасија чаларлығынын бөјүк әһәмијјәтини гејд едәрәк, о, шакирдләрә тәклиф едир ки, мәтни динләсинләр (сөз усталарынын ифасында лентә јазылмыш мәтндә хитаблар көзәл бир аһәнклә сәсләнир). Шакирдләр нитгимизин аһәнкиндә, мусигисиндә, сөјләдијимиз фикрин динләјичијә тә'сириндә, нәһајәт, динләјичинин өзүнүн сөјләдији фикрә мүнасибәтиндә хитаблары дүзкүн тәләффүз етмәјин, хитаблардан әввәл вә сонра нә гәдәр фасилә етмәјин әһәмијјәтини вә онлары интонасија әјрисинин нәзәрә алынмасынын чидди мәсәлә олдуғуну әјани олараг көрүрләр.

Үмуми вә фасиләсиз динләмә гуртардыгда ајры-ајры чүмләләрин нә үчүн белә сөјләндији һаггында мүәллимин апар-

дығы евристик мүсаһибәдән сонра јени мәтнин динләнилмәси, нә кечмәк олар.

Магнитофон лентинә јазылмыш белә мәтнләрдән истифадә етмәјин бир үстүнлүјү дә дурғу ишарәләринин ишләдилмәси гајдаларыны јохламағдан ибарәтдир. Магнитофон лентиндән ешидилән мәтни шакирдләр јазаркән, хитаблардан сонра вә әввәл лазыми дурғу ишарәләрини ишләтмәли олурлар. Бу ишарәләр магнитофон ленти васитәси илә апарылан јохлаіычы имлаларда даһа дүрүст ишләдилир. Буна тәкрар едилән експеримент нәтичәсиндә дәфәләрлә раст кәлмишик. Лакин бу, һеч дә мүәллимин диктәси алтында шакирд хитабларла әлагәдар олан дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләдә билмәз демәк дејилдир. Магнитофонла апарылан имланын үстүнлүкләри експериментал лабораторијадакы тәчрүбәләрдә сүбут едилмишдир.

Ара сөзләрин вә ара чүмләләрин тәдриси заманы да магнитофон лентинә јазылмыш мәтнләрдән истифадә едилир. Бурада ишин тәшкили вә апарылмасы методикасы хитабларда олдуғу кимидир. Анчаг апарылан ишин мәзмуну башгадыр. Ара сөзләрин мә'на чаларлыглары хитабларын мә'на чаларлығындан чох үстүн олдуғуна көрә, мүәллим магнитофон јазылары васитәсилә бу мәсәләјә дә шакирдләрин диггәтини јөнәлдә билир.

Тә'лимин акустик техники васитәләри илә нидаларын тәдриси заманы апарылан иш дә хитабларын вә ара сөзләрин тәдрисиндәки ишдән анчаг өз мәзмунуна көрә фәргләнир. Бурада да нидаларын интонасија чаларлығы, онлардан әввәл вә сонра едилән фасиләнин давамлылығы вә данышанын динләјичијә тә'сири мәсәләләри, данышанын өз һиссләрини ифадә етмәк үчүн кәтүрдүјү сәс јүксәклији диггәт мәркәзиндә олур.

3. **Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси гуртардыгдан сонра акустик техники васитәләрин көмәји илә апарылан үмумиләшдиричи ишләр, верилмиш билик вә бачарыгларын мәнимсәнилмәсинин јохланмасы, јекун дәрсләринин вә с. кечирилмәси.** Бу ишләрдә мүәллим сәсләндирилмиш имлалардан, дурғу ишарәләринин јохланмасына аид мүхтәлиф мәзмунлу сәсләндирилмиш чалышмалардан истифадә едир ки, бу да шакирдләрин кечилиб гуртармыш бәһсә аид билик вә бачарыгларыны системә салмаға хидмәт едир. Һәмин мәгсәдлә республика радио студијасынын верилишләриндән дә истифадә етмәк фајдалыдыр. *Бәдии гираәтә* һәср едилмиш верилишләрдә шакирдләр грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин нитгимиздә нечә сәсләндијини вә онларын ишләнмә тезлијини мүшаһидә етмәк үчүн зәнкин материаллар олур.

Республика мәркәзи радио студијасынын верилишләри ики формада тәдрисә кәтирилә биләр: а) магнитофон лентинә јазылараг, сонра мүәллимин арзу етдији вахт; б) бирбаш ефирдән динләмә јолу илә. Икинчи јолун тә'сир даирәсинин кениш вә тәрбијәви тә'сиринин даһа күчлү олдуғу, експериментал лабораторијада мүшаһидә едилмишдир. Кәлдијимиз нәтичә беләдир ки, ефирдән динләнилән верилишлә магнитофон лентинә јазылыб сәсләндирилмиш радио верилишләринин шакирдләрә тә'сири, биринчи јолун хејринә, габарыг шәкилдә фәргләнир. Бу заман шакирдләр чанлы мә'лумат мәнбәји гаршысында олдугларыны зәнн едир, данышанын нитгинин студијада магнитофон лентинә јазылмасы һаггында тәсәввүрә малик олмурлар.

Бу мәгсәдлә граммофон вал јазыларындан истифадә етмәк дә чох фајдалыдыр. Азәрбајчан әдәбијјатынын фономүнтәхәбаты бир сыра мараглы бәдии әсәрләри вә парчалары шакирдләрә маһир сөз усталарымызын ифасында чатдырмаға имкан јарадыр вә бу мәтнләрдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин нитгимиздә нә гәдәр мә'на чаларлығына малик олдуғу, инчә һиссләрлә мә'наны мүхтәлиф јолларла ифадә едилмәси әјани олараг шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Нәһајәт, бу мәгсәд үчүн мәктәбин радио говшағындан вә мәктәб фонотекасындакы јазылардан да истифадә етмәк олар. Мүәллимин сифариши илә мәктәб радио говшағында охунан дидактик материаллар грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрлә зәнкин олмалыдыр.

Динләнилән материал о заман мүәллимин дәрсдәки мәгсәдинә хидмәт едә биләр ки, шакирдләрин гаршысында мүәјјән суал гојулсун вә ја динләнилдикдән сонра мүәјјән бир тапшырығы јеринә јетирмәк тапшырылсын.

Акустик васаитин тәтбиги илә апарылан иши ики планда јеринә јетирмәк олар: а) бүтүн мәтн динләнилдикдән сонра нәзәрдә тутулан ишин јеринә јетирилмәси; б) мәтнин әввәлчәдән програмлашдырылмыш ардычыллыгла, фасиләләрлә динләнилмәси.

Scanned with ACE Scanner

Фасиләләрлә динләнилән мәтнләр үзәриндә ишин даһа сәмәрәли олдуғу да тә'лимин техники васитәләри вә програмлашдырылмыш тә'лим лабораторијасында сынагдан кечирилмишдир. Динләмәнин белә тәшкили нәтичәсиндә шакирдләрин диггәти јајынмыр, һәмишә әсас мәсәләјә јөнәлмиш олур, мүәллим планлашдырдығы мүшаһидәни вә ја мүсаһибәни даһа марагла вә мәзмунлу тәшкил едә билир.

Акустик васитәлә апарылан ишин нөвләри дә чох мүхтәлиф ола биләр. Бунлардан бизим тәдгигатымызда јохланыланлары ашағыдакылардыр:

1. Шакирдләр грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин чох ишләндији мәтни өзләри охујур вә тәкрар динләјир. Бу заман шакирдләр өз охуларында грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләри нечә тәләффүз етдикләрини, сәсин јүксәклијини вә тембрини, фасиләләрин нә гәдәр давамлы олдуғуну өзләри јохлаја билирләр. Бу иш үсулу фәрди чалышмаг үчүн чох әһәмијјәтлидир. Һәр бир шакирд бу јолла өз нитги үзәриндә ишләјә билир.

2. Ики шакирдин бирликдә иши. Шакирдләрдән бири чүмләни охујур, икинчиси исә һәмин чүмләни тәкрар едир. Бу јолла бүтүн чүмләләр охунур. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләри һансы шакирдин нечә ифадә етдији мүгајисәли сурәтдә өзүнү көстәрир. Експериментал лабораторијанын тәчрүбәси көстәрир ки, бу иш үсулу шакирдләрин өз нитгинә гаршы һәссас олмасына көмәк едир. Шакирдләрин нитгинин фәрди хүсусијјәтләри бу чәһәтдән чох әлверишли шәраитдә формалашыр вә тәкмилләшир.

3. Бүтүн шакирдләрин бир јердә иши. Бу заман, сәсләндирилмиш јохлајычы јазылардан истифадә едилир. Белә јазылар шакирдләрин дурғу ишарәләри илә әлагәдар бачарыгларыны јохламаг үчүн лазым олур. Сәсләндирилмиш мәтнләрдән мүшаһидә материалы кими истифадә едилдикдә дә мүәллим бүтүн синфи ејни заманда ишләдә билир.

Визуал васит көзлә көрүлән васитдир. Она чох заман екран васитләри дә дејирләр. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы визуал васитлә јанашы тә'лимин дикәр техники васитәләриндән дә истифадә едилмәси чох әһәмијјәтлидир. Буна көрә дә епидиаскопдан истифадә бизим иш тәчрүбәмиздә даһа кениш јер тутур. Епипројексија материалларындан истифадә грам-

матик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы чох рәнкарәнк ишләр көрмәк үчүн шәраит јарадыр. Мәсәлән, һәмин сөзләрин кечилән нөвүндән асылы олараг тушла јазылмыш мәтни екранда әкс етдирәрәк, шакирдләрдән тәләб етмәк олар ки, мәтни шифаһи вә ја јазылы сурәтдә нитгләриндә ишләтсинләр. Бурахылмыш дурғу ишарәләринин әлавәси дә бу јолла едилә биләр.

Епипројексија материалларында интонасија әјриси көстәрилмиш чүмләләр верилир. Шакирдләр һәмин әјријә әсасән чүмләни охујурлар. Ән јахшы охујан шакирдин иши гејд едилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, интонасија әјриси вә фасилә үчүн ишарәләр олан чүмләләрин верилмәси вә тәһлили јолу илә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин нитгин көзәл вә тә'сирли олмасындакы мөвгеји нәинки әјани сурәтдә мәнимсәнилир, һәтта шакирдләрдә белә данышмаға мејл јараныр. Бу иши ардычыл тәкрар етдикдә исә онлара белә данышмаг вә охумат вәрдишләри ашыланыр.

Диафилм кадрларынын алтындакы титрләрин охунмасыны бә'зән шакирдләрә тапшырмағын фајдалы олдуғу методик әдәбијјатда гејд едилмишдир. Азәрбајчан дилиндә диафилм олмадығындан биз бу иш үсулунун нечә сәмәрә вердијини тәчрүбәдә сынагдан кечирә билмәдик. Лакин белә диафилмләр Азәрбајчан дилиндә дә һазырланыр. Кәләчәкдә Азәрбајчан дили мүәллимләри дә титрләрин охунмасы јолундан истифадә едә биләчәкләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, титрләри мүәллим истәдији мәзмунда верә биләр. Бу мәгсәдлә Горелик тәрәфиндән чәкилмиш «В Азербайджанской ССР» диафилминдән истифадә етмәк, русча титрләрин јеринә азәрбајчанча титрләр јазмаг олар. Бундан сонра һәмин титрләрин охунмасыны шакирдләрә тапшырмаг фајдалыдыр.

Титрләрдән бу мәгсәдлә истифадә етмәк истәдикдә, мүәллим грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләри мүхтәлиф чүмләләрин тәркибинә дахил едир, ја да бу сөзләрлә зәнкин олан чүмләләри сечир вә онлары титрләр кими верир. Шакирдләр кадра бахараг, титрләрә мүвафиг сәс тону, интонасија әјриси вә фасилә давамлылығы мүәјјән едирләр. Белә кадрларын алтындакы титрләри охујан шакирдин нитги објектив керчәклији даһа доғру вә тәбии ифадә етмәјә мејл едир. Мүәллим о заман буна тамамилә наил ола би-

Scanned with ACE Scanner

ләр ки, шакирдләр һәмин формада вә мәзмунда апарылан мәшғи тез-тез тәкрар етсинләр.

Визуал јолла истифадә едилән тә'лимин техники васитәләри илә апарылан иш нөвләриндән бири дә драм әсәрләринин персонажларыны дилләндирмәкдир. Буна нитгләндирмә дә дејирләр. Диафилм кадрларында әсәрин гәһрәманы вә башга образлары мүәјјән фәаллијјәт, һәрәкәт ичра едирләр. Шакирд буну көрүр вә әсәрдән һәмин персонажын мүвафиг нитгини, репликасыны, сөзләрини сөјләјир. Белә дилләндирмәдә ән чох хитаблардан, нисбәтән аз исә ара сөзләрдән вә нидалардан истифадә едилир. Ара чүмләләрдән исә истифадә едилмир.

Азәрбајчан дилиндә вә Азәрбајчан әдәбијјаты үзрә бир диафилм дә олмадығына көрә бу вәзијјәт дејилән иш үсулундан истифадә етмәјин формасыны дәјишир. Мүәллим бу мәгсәдлә, епилентләр һазырлајыр вә кадрларын дилләндирилмәсини епилентләр үзрә тәшкил едир. Епилентләр бәдии әсәрин мәзмунуну вә мүәллимин гаршыја гојдуғу мәгсәди даһа чох әкс етдирир.

Акустик-визуал васитәләрдән грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси заманы ашағыдакы һалларда истифадә едилир: персонажлары дилләндирәрәк магнитофон лентинә јазмаг јолунун ән чох сәмәрә вердији мә'лум олмушдур. Биз М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» әсәриндән топладығымыз иллүстрасија материалларындан ибарәт бир епилент һазырладыг. Һәмин епилентлә әлагәдар олан парчалары вә сөзләри шакирдләрин нәзәринә чатдырдыг. Сонра һәмин иши шакирдләрин өзүнә тапшырдыг: епилентин биринчи кадрыны екранда әкс етдирмәмиш әсәр шакирдләр арасында роллара бөлүнүр, екранда әкси алынмыш сурәтин вә ја сурәтләрин һансы ситуасијадан көтүрүлдүјүнү мүәјјән едән шакирд мүвафиг репликалары, диалоглары сөјләјир. Беләликлә дә епиленти сәсләндирмәк мүмкүн олур. Персонажлары бу чүр дилләндирмәк јолу илә шакирдләрин нитгиндә онларча мүхтәлиф мәзмунлу грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзүн ишләнмәсинә наил олмаг мүмкүндүр. Бу јолла шакирдләр шәхси мүшаһидәләри сајәсиндә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин нитгимиздәки әһәмијјәтини вә онларын чүмләдә интонасијаја көрә башга сөзләрдән фәргләндијини јахшы баша дүшүрләр.

Ајры-ајры драм әсәрләринә вә сәһнәләшдирилмиш һекајәләрә әсасән һазырланмыш диафилмләрдән дә бу мәгсәдлә истифадә етмәк олар. Азәрбајчан әдәбијјаты үзрә белә диафилм олмадығындан биз һәмин иши анчаг епилентлә јеринә јетирә билдик. Лакин епилент һеч заман диафилмләри әвәз едә билмәз.

Башга фәнләр үчүн чәкилмиш диафилмләр дә бу јолла сәсләндирилир. Диафилмләрин сәсләндирилмәси вә онларын Азәрбајчан дилиндә ифадә едилмәси тәчрүбәсини експериментал лабораторијада өјрәндик. Бу мәгсәдлә «Азәрбајчан ССР» диафилмини сәсләндирдик, шакирдләр кадрларын мәзмунуну, мүвафиг бәдии парчалары сөјләдикчә онлары магнитофон лентинә јазырдыг. Нәтичәдә буларын көрмә вә ешитмә органларына ејни заманда тә'сир етмәсинә наил олдуг. Магнитофон лентинә јазылмыш мәтни тәһлил етдикдә мә'лум олду ки, бурада грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан онларча сөз ишләнмишдир. Ади мәтндән фәргли олараг, магнитофон лентиндәки бу сөзләрин шакирдләрин гулағында нечә сәсләндирилмәсинин дә нәзәрә алынмасы, һәмин сәсләндирилмиш диафилмин грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси үчүн чох фајдалы материал олдуғу ајдынлашыр.

Сәсләндирилмиш епилентдә вә ја диафилмдә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тә'сир даирәсини шакирдләрин нечә тәсәввүр етдијини дә јахшы мүәјјәнләшдирмәк олур. Бу мәгсәдлә шакирдләр бу вә ја башга кадра бахыб онунла әлагәдар олан монологу, јахуд диалогу ифадә едирләр. Сонра һәмин сөзү вә ја сөзләри магнитофон лентиндән ешидирләр. Өз ифадәләри илә магнитофон лентиндәки ифадәнин фәргини дәрк едир, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин конкрет шәраитә әсасән аһәнкини сечмәји, емосионаллығын дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәји өјрәнирләр.

Сәсли вә сәссиз тәдрис филмләрини, бәдии филмләрдән фрагментләри дә әввәлчә сәсли филм кими динләмәк вә сәсин судурараг јенидән шакирдләрин көмәји илә дилләндирмәк, персонажлары бу јолла нитгләндирмәк ишиндән дә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләринин тәдриси просесиндә сәмәрәли јол кими истифадә едилә биләр. Бу мәгсәдлә телевизија верилишләриндән дә истифадә етмәк мәгсәдәујғундур. Мүәллим шакирдләрә сәһнәләшдирилмиш материаллара бахаркән персонажларын нитгиндә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин ишләнмәсинә, онларын васитәси илә верилән фикирләрин емосионаллығына диггәт етмәји тапшырыр. Шакирдләр билирләр ки, белә сөзләр нитгдә һәмишә

Scanned with ACE Scanner

аһәнкә, интонасијаја көрә фәргләнир. Мүәллимин рәһбәрлији илә апарылан бахышда шакирдләр бу биликләрин анлашма заманы нечә тәтбиг едилдијини башгасынын нитгиндә мүшаһидә етмәклә даһа јахшы вә даһа дәриндән мәнимсәјирләр.

Бурада дејиләнләр көстәрир ки, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаг, шакирдләрә верилән билик-ләри әјаниләшдирмәк вә даһа чох һәјатиләшдирмәк үчүн тә'лимин техники васитәләринин бир сыра имканлары вардыр. Һәр бир мүәллим бу имканлардан истифадә едә биләр. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси о заман һәјатла бағлы олур ки, мүәллим шакирдләрә һәмин сөзләрин конкрет анлашма шәраитиндәки ролуну, јерини вә әһәмијјәтини изаһ едә вә бу һагда тәсәввүр јарада билсин. Буна көрә дә мүәллимә һәмишә сәсләндирилмиш материаллар лазымдыр. 1930—40-чы илләрдә мүәллимин вә үмумијјәтлә методиканын гаршысында бу тәләби гојмаг олмазды. О заман сәсләндирилмиш материалларын мәктәбә кәлмәсини дүзкүн тәсәввүр етмәк дә чәтин иди. Инди мәктәб шәраити белә материалларла чох зәнкиндир. Мәктәбдәки фоно-мүнтәхәбат, фонотекадакы магнитофон јазылары мүәллимә бу чәһәтдән акустик бәсаитдән истифадә етмәк үчүн көзәл шәраит јарадыр. Бундан әлавә, радио говшағы да бу саһәдә мүәллимә көмәк едир.

Тәдрис филмләринин, телевизија верилишләринин мәктәбин тә'лим-тәрбијә ишләриндәки имканлары чох кенишдир. Бу имканлар грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси бахымындан өјрәнилмиш вә ајдын олмушдур ки, сәсләндирилмиш верилишләр, драм әсәрләриндән фрагментләр грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмаға бөјүк көмәк едир.

ЗӘРФИН МӘ'НА НӨВЛӘРИНИН ТӘДРИСИ

Досент И. О. БАЈРАМОВ.

Зәрфин мә'на нөвләринин тәдрисиндә башлыча чәһәт, дикәр әсас вә бә'зән дә көмәкчи нитг һиссәләри илә формача охшарлыг тәшкил едән зәрфләрин мәнимсәдилмәсидир. Бу мәгсәдлә зәрфин ајры-ајры мә'на нөвләрини кечәркән, онларын һансы нитг һиссәсиндән олан сөзләрлә формача ејнијјәт тәшкил етмәси вә бунлары фәргләндирән хүсусијјәтләр конкрет дил фактлары әсасында, мүгајисә јолу илә ајдынлашдырылмалыдыр. Бунун үчүн дикәр нитг һиссәләри илә мә'на вә формача охшарлыг тәшкил едән зәрфләри әввәлчәдән ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1) исимлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләр;
2) сифәтлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләр;
3) сајла охшарлыг тәшкил едән зәрфләр;
4) гошмаларла охшарлыг тәшкил едән зәрфләр.

Исимлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләри дә ики група бөлмәк олар:

а) мә'нача исимлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләр;
б) һәм мә'на, һәм дә формача исимлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләр.

Мә'нача исимлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләр сырасына јер, мәкан мәзмуну ифадә едән исим вә зәрфләри дахил етмәк олар. Истәр јер, мәкан билдирән исимләр, истәрсә јер зәрфләри мә'на вә вәзифәләринә көрә охшарлыг тәшкил етдијиндән, онлары бир-бириндән фәргләндирмәк чәтин олур. Чүнки һәм јер, мәкан билдирән исимләр, һәм дә јер зәрфләри мә'на е'тибарилә јер билдирир, чүмләнин, әсасән, јер зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш едир. Мәсәлән:

1. Мүәллим синфә кирди.
2. Мүәллим ичәри кирди.

Биринчи чүмләдәки **синфә** сөзү мә'на е'тибарилә јер, мәкан билдирмәклә, әлагәдар олдуғу һәрәкәтин (кирди) баш вердији јери көстәрир, чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш едир.

Икинчи чүмләдәки **ичәри** сөзү дә ејнилә јер, мәкан билдирир, әлагәдар олдуғу һәрәкәтин (кирди) ичра олундуғу јери көстәрир; **ичәри** сөзү дә **синфә** сөзү кими, чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир, һәр икиси һара? суалына чаваб верир. Белә шәраитдә онлардан биринин, јә'ни **синиф** сөзүнүн **исим, ичәри** сөзүнүн исә **јер зәрфи** олдуғуну сөјләмәк вә ону мәнимсәтмәк хејли чәтинләшир. Һәмин чәтинлији арадан галдырмаг, бу сөзләрдән биринин (синиф) исим, дикәринин исә (ичәри) јер зәрфи олдуғуну сүбут етмәк үчүн булар арасында фәргләндиричи чәһәтләр олдуғуну ашкара чыхармаг лазымдыр. Белә ки, а) биринчи чүмләдәки **синиф** сөзү **һара?** суалына чаваб вердији кими, адлыг һалда **нә?** суалына да чаваб верир. **Ичәри** сөзү исә јалныз **һара?** суалына чаваб верир, б) **синиф** сөзү ишләнмә јериндән асылы олараг, чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләдији кими, ејни заманда чүмләнин башга үзвләри, јә'ни — мүбтәдасы, хәбәри, тамамлығы вәзифәсиндә дә ишләнә билдији һалда, **ичәри** сөзү исминһансы һалында ишләнмәсиндән асылы олмајараг, чүмләнин, әсасән, јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнә билир.*

в) **синфә** сөзү тә'јинедичи сөзләрлә ишләнә билдији һалда, **ичәри** сөзү тә'јинедичи сөзләрлә ишләнә билмир. Мәсәлән, **бешинчи синфә, ашағы синфә, јухары синфә, јахшы синфә, ин-тизамлы синфә**—дејә билдијимиз һалда, **ичәри** сөзүнү бу чүр тә'јинедичи сөзләрлә ишләдә билмәрик.

г) **синиф** сөзү адлыг һалда һәрәкәтин ичра олундуғу јери көстәрә билмәдији һалда, **ичәри** сөзү адлыг һалда да һәрәкә-

---

* Г е ј д: **ичәри** сөзү бә'зи һалларда субстантивләшәркән, чүмләнин дикәр үзвләри вәзифәсиндә дә чыхыш едә билир. Мәсәлән, **ичәри көзәлдир,**—чүмләсиндә ичәри сөзү мүбтәда; **ичәрини көрдүм,**—чүмләсиндә **ичәри** сөзү тамамлыг; **бура ичәридир,**—чүмләсиндә исә **ичәри** сөзү хәбәрдир. Бә'зән исә сифәт мәзмуну кәсб етдикдә, чүмләнин тә'јини вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән, **ичәри гапылар бағланмышдыр**—чүмләсиндә **ичәри** сөзү тә'јиндир. Лакин бу хүсусијјәт **ичәри** сөзүнүн јалныз әшја вә ја әламәт мәзмуну кәсб етдији заман өзүнү көстәрир.

тин ичра олундуғу јери билдирир. Јә'ни јер, мәкан билдирән исимләр адлыг һалда әлагәдар олдуғу һәрәкәтин јерини дејил, субјектини билдирдији һалда, јер зәрфләри адлыг һалда да һәрәкәтин јерини билдирир. Мәсәлән, **синиф бошалды**—чүмләсиндә адлыг һалда ишләнмиш **синиф** сөзү мә'на е'тибарилә јер, мәкан билдирән исим олмасына бахмајараг, әлагәдар олдуғу һәрәкәтин (бошалды) ичра олундуғу јери дејил, субјектини билдирир. **Һамы ичәри дахил олду**—чүмләсиндә исә **ичәри** сөзү адлыг һалда ишләнмәсинә бахмајараг, јенә дә әлагәдар олдуғу һәрәкәтин ичра олундуғу јери билдирир, һәмин һәрәкәтин субјекти вәзифәсиндә чыхыш едә билмир.

ғ) јер, мәкан билдирән исимләр адлыг һалда чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнә билмәдији һалда, јер зәрфләри башга һалларда олдуғу кими, адлыг һалда да чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнә билир. Мәсәлән, **синиф тәмизләнди**—чүмләсиндә адлыг һалда ишләнмиш јер, мәкан билдирән **синиф** сөзү чүмләнин јер зәрфлији дејил, мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләндији һалда, **ичәри адамларла долмушду**—чүмләсиндә адлыг һалда ишләнмиш **ичәри** сөзү чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш етмишдир.

Бүтүн бунлардан сонра шакирдләрин иштиракы илә ашағыдакы үмуми нәтичәјә кәлмәк лазымдыр:

1. Јер, мәкан билдирән исимләр **һара?** суалы илә јанашы, **нә?** суалына да чаваб вердији һалда, јер зәрфләрин јалныз **һара?** суалына чаваб верир;

2. Јер, мәкан билдирән исимләр чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләндији кими, дикәр үзвләри вәзифәсиндә дә ишләнир. Јер зәрфләри исә чүмләнин, әсасән, јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнә билир;

3. Јер, мәкан билдирән исимләр тә'јинедичи сөзләрлә ишләнә билдији һалда, јер зәрфләри тә'јинедичи сөзләрлә ишләнә билмир;

4. Јер, мәкан билдирән исимләр адлыг һалда әлагәдар олдуғу һәрәкәтин субјектини билдирдији һалда, јер зәрфләри адлыг һалда да әлагәдар олдуғу һәрәкәтин баш вердији јери билдирир;

5. Јер, мәкан билдирән исимләр адлыг һалда чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнә билмәдији һалда, јер зәрфләри адлыг һалда да чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш едир.

Scanned with ACE Scanner

Дилимиздә бир сыра сөзләр вардыр ки, онлар ишләнмә јериндән асылы олараг, бә'зән әшја мәзмуну кәсб едир, бә'зән исә заман зәрфи олур. Кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, сабаһ вә с. Мәсәлән:

1. Кечәнин гулағына — күндүз кәлир, гач,—дедим.
(С. Рүстәм).

2. Сәһәр јенинчә ачылмаға башламышды.

3. Ахшам өз гаранлығы илә әтрафы зүлмәтә бүрүмүшдү (М. С. Ордубади).

4. Сабаһы бу күндән гаршыламаг лазымдыр.

Бу чүмләләрдәки **кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, сабаһ** сөзләри исим олдуғу һалда, ашағыдакы чүмләләрдә заман зәрфидир:

1. Кәшфијјатчылар **кечә** дүшмәнин архасына кечдиләр.
2. Биз Бакыја **сәһәр** чатдыг, **ахшам** гајытдыг.
3. **Сабаһ** бүтүн мәктәблиләр нүмајишә чыхачаглар.

Беләликлә, ајдын олур ки, формача бир-биринин ејни олан **кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, сабаһ** вә с. кими сөзләр ишләнмә јериндән асылы олараг, һәм исим, һәм дә заман зәрфи мәзмунуну кәсб едә билир. Һәмин сөзләрин бу хүсусијјәтини дәриндән баша дүшмәдикдә, шакирдләрин тез-тез сәһвләрә јол вердикләри өзүнү көстәрир. Одур ки, белә сәһвләрин гаршысыны алмаг вә бу саһәдә шакирдләрә дәрин билик вермәк үчүн һәмин сөзләрин мә'на фәргини ашкара чыхармаг лазымдыр. Бунун үчүн дә шакирдләрә елә вәрдишләр газандырмаг лазымдыр ки, һәмин сөзләрин ишләндикләри чүмләдә кәсб етдији конкрет мә'наны әсас көтүрсүнләр. Бу исә һәмин сөзләрин фәргләндиричи чәһәтләрини мүгајисә етмәк јолу илә әлдә едилә биләр.

1. **Кечә, күндүз, ахшам, сәһәр, сабаһ** вә с. кими сөзләр әшја мәзмуну кәсб етдикдә **нә? нәјин? нәји? нәдә? нәдән?** суалларына чаваб верир, чүмләнин исә мүбтәда, хәбәр вә тамамлығы вәзифәсиндә чыхыш едир. Белә олдугда, һәмин сөзләр исмә мәхсус әламәтләри өзүндә екс етдирдији үчүн исим һесаб едилмәлидир.

2. Һәмин сөзләр әшја мәзмуну дејил, заман мәзмуну кәсб етдикдә исә **нә заман? нә вахт? һачан?** суалларына чаваб верир, чүмләнин исә јалныз заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир. Одур ки, белә олдугда, һәмин сөзләр исим дејил, заман зәрфи һесаб едилмәлидир.

Зәрфләрин мәнимсәдилмәсиндә чәтинлик төрәдән мәсәләләрдән бири дә һәм сифәт, һәм дә зәрф кими ишләнән сөзләрин олмасыдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә сөзләр һаггында мүхтәлиф фикирләр сөјләнилмәси дә тәдрис ишини хејли чәтинләшдирир. Грамматика китабларыны, еләчә дә бу һагда јазылмыш мәгаләләри нәзәрдән кечирдикдә һәм сифәт, һәм дә зәрф олан сөзләр һаггында мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлдүјүнү көрүрүк.*

Сифәтлә охшарлыг тәшкил едән зәрфләри дә ики група бөлмәк олар:

а) сифәтлә охшарлыг тәшкил едән тәрзи-һәрәкәт зәрфләри;

б) сифәтлә охшарлыг тәшкил едән јер зәрфләри.

Сифәтлә охшарлыг тәшкил едән тәрзи-һәрәкәт зәрфләри групуна **јахшы, көзәл, гәшәнк, пис, тәмиз, ә'ла** вә с. кими сөзләр дахилдир ки, бунларын, јериндән асылы олараг, тәрзи-һәрәкәт зәрфи, јахуд сифәт олмасы чүмлә вә ја бирләшмәләр дахилиндә мүгајисә јолу илә шакирдләрә изаһ олунмалыдыр. Мәсәлән: **јахшы јолдаш, көзәл бина, гәшәнк күчә, пис һадисә, тәмиз ев, ә'ла гијмәт**—бирләшмәләриндә **јахшы, пис, көзәл, гәшәнк, тәмиз, ә'ла** сөзләринин сифәт; **јахшы охумаг, көзәл данышмаг, гәшәнк јазмаг, пис дүшүнмәк, тәмиз ишләмәк, ә'ла чыхыш етмәк**—бирләшмәләриндә исә һәмин сөзләрин сифәт дејил, тәрзи-һәрәкәт зәрфләри олдуғуну шүурлу мәнимсәмәк үчүн бу сөзләрин һәмин бирләшмәләрдә кәсб етдији фәргли чәһәтләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр. Көстәрмәк лазымдыр ки, **јахшы јолдаш, көзәл бина, гәшәнк күчә, пис һадисә, тәмиз ев, ә'ла гијмәт**—бирләшмәләриндә **јахшы, көзәл, гәшәнк, пис, тәмиз, ә'ла** сөзләри әшја билдирән

---

*1. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», 1 һиссә, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 228.

2. М. Һүсејнзадә. «Мүасир Азәрбајчан дили», Азәртәдриснәшр, Бакы, 1963, сәһ. 197—198.

3. Ф. Зејналов. «Азәрбајчан дилиндә исим, сифәт, зәрф категоријаларына даир», Елми әсәрләр, АДУ, 1957, № 5, сәһ. 104.

4. М. Гијасбәјли, «Сифәт вә зәрф мәсәләсинә даир бә'зи гејдләр», «Азәри дили вә әдәбијјат тәдриси мәчмуәси», 1 бурахылыш. Бакы, 1968, сәһ. 70.

5. «Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы», В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 90.

3. Сифариш 685.

Scanned with ACE Scanner

јолдаш, бина, күчә, һадисә, ев, гијмәт сөзләри илә әлагәдар олуб, әшјанын әламәт вә ја кејфијјәтини билдирдији һалда, **јахшы охумаг, көзәл данышмаг, гәшәнк јазмаг, пис дүшүнмәк, тәмиз ишләмәк, ә'ла чыхыш етмәк**—бирләшмәләриндә **јахшы, көзәл, гәшәнк, пис, тәмиз, ә'ла** сөзләри һәрәкәт билдирән **охумаг, данышмаг, јазмаг, дүшүнмәк, ишләмәк, чыхыш етмәк** сөзләри илә әлагәдар олуб, һәрәкәтин әламәт вә ја кејфијјәтини билдирир. Еләчә дә бу чүр әламәт вә кејфијјәт билдирән сөзләр әшја илә әлагәдар олдугда, **нечә? нә чүр? һансы?** суалларына чаваб вердији һалда, һәрәкәтлә әлагәдар оларкән, јалныз **нечә? нә чүр?** суалларына чаваб верир. Белә ки, биз, **јахшы јолдаш**—бирләшмәсиндәки **јахшы** сөзүнә нечә јолдаш?—Јахшы; нә чүр јолдаш?—Јахшы; һансы јолдаш?—Јахшы—суалыны вериб, мүвафиг чаваб ала билдијимиз һалда, **јахшы охумаг**—бирләшмәсиндәки **јахшы** сөзүнә анчаг **нечә? нә чүр?** суалыны вериб, истәнилән чавабы ала биләрик; бу бирләшмәдәки **јахшы** сөзүнә һансы? суалыны вермәк мүмкүн дејилдир, јә'ни биз **һансы охумаг?**—дејә билмәрик. Белә сөзләр чүмләдәки синтактик вәзифәсинә көрә дә фәргләнир. Белә ки, әламәт вә ја кејфијјәт билдирән сөзләр әшја билдирән сөзлә ифадә олунмуш чүмлә үзвүндән әввәл кәлиб, ону изаһ етдикдә тә'јин, әксинә, һәрәкәт билдирән сөзлә ифадә олунмуш чүмлә үзвүнү ајдынлашдыранда исә зәрфлик олур. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

Солмаз јахшы шакирддир.
Солмаз јахшы охујур.

Биринчи чүмләдәки **јахшы** сөзү әшја билдирән сөзлә, икинчи чүмләдәки **јахшы** сөзү исә һәрәкәт билдирән сөзлә ифадә олунмуш чүмлә үзвүнү изаһ едир. Биринчи чүмләдәки **јахшы** сөзү тә'јинин тәрифинә ујғун кәлдији һалда, икинчи чүмләдәки **јахшы** сөзү зәрфлијин тә'рифинә ујғун кәлир. Буна көрә дә биринчи чүмләдәки **јахшы** сөзү тә'јин, икинчи чүмләдәки **јахшы** сөзү исә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир.

Беләликлә дә, мүгајисә апарылдыгдан сонра ишләнмә јериндән асылы олараг, һәмин сөзләрин кәсб етдији фәргләндиричи хүсусијјәтләр нәзәрә алыныб, шакирдләрин иштиракы илә ашағыдакы шәкилдә үмуми нәтичә чыхарылмалыдыр:

Әламәт вә кејфијјәт билдирән сөзләр әшја илә әлагәдар олуб, нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб верәрәк, чүмләнин тә'јини вәзифәсиндә ишләндикдә сифәт, әксинә, һәрә-

кәтлә әлагәдар олуб, јалныз нечә? нә чүр? суалларына чаваб верәрәк, чүмләнин тәрзи-һәрәкәт зәрфлији вәзифәсиндә ишләндикдә исә зәрф һесаб едилмәлидир.

Сифәтлә охшарлыг тәшкил едән јер зәрфләри сырасына исә **ичәри, јухары, ашағы, јахын, кәнар** вә с. кими сөзләр дахилдир. Одур ки, белә сөзләр дә ишләнмә јериндән асылы олараг, бә'зән јер зәрфи, бә'зән дә сифәт мә'насы кәсб едир. Белә сөзләр һаггында шакирдләрә әтрафлы мә'лумат вермәк үчүн јенә дә мүгајисәдән истифадә етмәк лазымдыр.

Сајла охшарлыг тәшкил едән зәрфләр сырасына **аз, чох, хејли, бир гәдәр, бу гәдәр, о гәдәр, бир аз** вә с. кими сөзләр дахилдир. Белә сөзләр исимдән әввәл кәлдикдә, әшјанын гејри-мүәјјән мигдарыны билдирдији үчүн сај, фе'лдән әввәл кәлдикдә исә һәрәкәтин мигдарыны билдирдији үчүн мигдар зәрфи һесаб едилир. Бә'зи һалларда исә һәмин сөзләр нә сај, нә дә зәрф мәзмуну ифадә етмәјиб, әдат мәзмуну ифадә едир. Бу заман һәмин сөзләр әшја вә ја һәрәкәт билдирән сөзләрин дејил, әламәт билдирән сөзләрин әввәлиндә ишләнир. Демәли, бу заман һәмин сөзләр әламәтин мүхтәлиф дәрәчәсини, јә'ни онун бә'зән азлығы, бә'зи һалларда исә чохлуғуну екс етдирир. Беләликлә дә, һәмин сөзләр һәм әсас, һәм дә көмәкчи нитг һиссәси кими ишләнә билир.

Дилимиздә бир груп сөзләр дә вардыр ки, бунлар ишләнмә јериндән асылы олараг бә'зән зәрф, бә'зән исә гошма мәзмуну кәсб едир. Белә сөзләр групуна **әввәл, сонра, габаг, бәри, доғру, ичәри, јухары, ашағы, ирәли** вә с. сөзләр дахилдир.

Белә сөзләр мигдарча чохдур. Бунлар шәкилчә сабит, вәзифә е'тибарилә гејри-сабит сөзләрдир. Бунлар һәм гошма, һәм дә дикәр әсас нитг һиссәләри кими ишләнә биләр. Ајрылыгда бунларын һансы нитг һиссәсинә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Бу, јалныз чүмләдә мүәјјәнләшир.*

Одур ки, белә сөзләрин мәнимсәдилмәсиндә һәм исим, һәм дә зәрф; һәм сифәт, һәм дә зәрф; һәм сај, һәм дә зәрф кими ишләнән сөзләрдә олдуғу кими, мүгајисә принсипиндән истифадә етмәк лазымдыр. Мүгајисә үчүн елә чүмләләр кәтүрүлмәлидир ки, ејни бир сөз һәмин чүмләнин бириндә зәрф кими ишләндији һалда, о бирисиндә гошма кими ишләнмиш олсун. Мәсәлән:

---

* «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», 1 һиссә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 253.

Scanned with ACE Scanner

1. **Сонра** кәлиб, ун чувалынын биринин ағзыны ачыб, ичиндәки ундан бир чимдик көтүрүб, кәтириб тутду ханы габағына вә деди. (Ҹ. Мәммәдгулузадә, «Почт гутусу»).

2. Молла ағзынын сујундан бир дамчы мүрәккәбә дамыз-дырыб гарышдырдыгдан **сонра** јазмаға башлады. (А. Шаиг, «Мәктуб јетишмәди»).

Мүәллим шакирдләрин диггәтини һәмин чүмләләрдә ишләдилмиш **сонра** сөзләри үзәринә јөнәлдир вә ашағыдакы шәкилдә мүгајисә апарыр:

Мә'лум олур ки, биринчи чүмләдәки **сонра** сөзү ајрылыгда нә вахт? нә заман? һачан? сualларына чаваб верир, әлагәдар олдуғу һәрәкәтин (тутду, деди) заманыны билдирир, ајрылыгда чүмләнин мүстәгил үзвү вәзифәсиндә — заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир.

Икинчи чүмләдәки **сонра** сөзү исә ајрылыгда һеч бир суала чаваб вермир, ајрылыгда чүмлә үзвү олмајыб, јалныз гошулдуғу сөзләрлә бирликдә чүмләнин үзвү ола билир. Демәли, биринчи чүмләдәки **сонра** сөзү мүстәгил суала чаваб верәрәк, ајрылыгда чүмләнин мүстәгил үзвү ола билдији һалда, икинчи чүмләдәки **сонра** сөзү нә мүстәгил суала чаваб верә билир, нә дә ајрылыгда чүмләнин мүстәгил үзвү олур.

Бу чүр фәргли чәһәтләр ашкар едилдикдән сонра белә бир нәтичә чыхарылыр ки, **әввәл, сонра, габаг, бәри, доғру, ичәри, јухары, ашағы, ирәли** вә с. кими сөзләр ајрылыгда суала чаваб верәрәк, чүмләнин мүстәгил үзвү вәзифәсиндә ишләндикдә **зәрф**, ајрылыгда суала чаваб вермәјиб, чүмләнин мүстәгил үзвү вәзифәсиндә ишләнә билмәдикдә исә **гошма** һесаб едилмәлидир.

Бундан сонра шакирдләрә зәрф һаггында верилмиш биликләри даһа да мөһкәмләндирмәк үчүн бу чүр мүгајисә характерли чалышмалардан кениш истифадә етмәк мәсләһәтдир.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ҮЧҮН ҮСЛУБИ ЧАЛЫШМАЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Тәнзилә ПИРИМОВА,
Губа рајону, Гамгам кәндиндәки сәккизиллик мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими.

Шакирдләрин үмуми-мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси үчүн онларын нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Дил мүәллими мүхтәлиф васитәләрдән истифадә етмәклә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләрини инкишаф етдирмәјә чалышмалыдыр.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн үслуби чалышмаларын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Азәрбајчан дили дәрсләриндә нитгин инкишафы илә әлагәдар олан үслубијјат мәсәләләринин өјрәнилмәсинә әсас јер верилмәлидир. Савадлы јазмаг вә данышмаг, һисс вә фикирләри сәлис, ајдын вә чанлы ифадә етмәк үчүн дилин үслуби имкан вә васитәләрини дәриндән билмәк лазымдыр. Буна көрә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрә дилин лүғәт тәркибини, фикри дүзкүн вә дәгиг ифадә етмәјә көмәк едән синонимләри, тәзад јарадан антонимләри, чохмә'налы сөзләри, ајры-ајры нитг һиссәләринин үслуби әһәмијјәтини, дилимизи бәдии чәһәтдән зәнкинләшдирән идиоматик ифадәләри, нитгдә интонасија вә вурғунун ролуну анлатмаға, бунунла да онлары јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәјә чалышырам. Мәгсәдимә наил олмаг үчүн шакирдләри бир сыра үслуби чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

Шакирдләрин синоним сөзләр өјрәнмәси, онларын өз фикирләрини дәгиг вә ајдын ифадә етмәләринә көмәк едир. Бундан башга шакирдләрин лүғәт еһтијаты вә нитги синонимләр

Scanned with ACE Scanner

һесабына зәнкинләшир. Мүәллим шакирдләрә синонимләри дәриндән мәнимсәтмәсә, онлары јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирә билмәз. Профессор А. Абдуллајев һаглы олараг јазыр: «Синонимсиз нитг рәнксиз, бојасыз шәкил кимидир». Әкәр шакирдин нитги синонимләр чәһәтдән касыбдырса, о, фикрини сәрбәст вә тә'сирли гура билмәјәчәкдир.

Шакирдләрә синонимләри мәнимсәтмәк мәгсәди илә онлары ашағыдакы чалышмалар үзәриндә ишләдирәм:

Чалышма 1

Ашағыда верилмиш сөзләрә синонимләр тапыб јазын.

Көзәл, доғру, өзкә, габилијјәт, уча, дөвр, данышмаг, баша дүшмәк, чәсур, дәгиг, нәзакәтли.

Шакирдләр тапшырығы белә јеринә јетирирләр:

Көзәл-көјчәк-гәшәнк, доғру-дүзкүн-дүрүст-дүз, өзкә-јад-гејри-башга, габилијјәт-бачарыг-исте'дад, уча-һүндүр-јүксәк, дөвр-заман-вахт, данышмаг-сөјләмәк-демәк, баша дүшмәк-анламаг-ганмаг, чәсур-мәрд-игид-гочаг-үрәкли, дәгиг-ајдын-дүзкүн, нәзакәтли-диггәтли-хош рәфтар-нәвазишкар.

Шакирдләри баша салырам ки, синонимләр јахын мә'налы сөзләр олса да, мә'на вә үслуби хүсусијјәтләринә көрә ејни дејилдир. Белә ки, синонимләрдә үмуми бир мә'надан башга мә'на чаларлыглары да вардыр. Бу мә'на чаларлыглары әсас мә'на әтрафында чәмләшир. Мәсәлән, өлмәк-вәфат етмәк-рәһмәтә кетмәк- дүнјадан кетмәк кими синонимләр «өлмәк» мәфһумунун мүхтәлиф мә'на инчәликләрини ифадә едир. Јахуд, нәзакәт мәфһумунун мүхтәлиф мә'на инчәликләрини ифадә етмәк үчүн нәзакәтли-диггәтли-хош рәфтар-нәвазишкар вә с. синонимләр ишләдилир.

Чалышма 2

С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринин биринчи дөрд бәндиндәки синонимләри тапыб јазын.

Шакирдләр ше'рдән ашағыдакы синонимләри тапырлар:

1. Сынамышам **досту, јары**
2. **Јурдум, јувам, мәсканимсән**
Демәк, доғма **Вәтәнимсән.**
3. Һанкы **сәмтә**, һанкы **јана,**
Һеј учсам да **јувам** сәнсән.
Елим, күнүм **обам** сәнсән.

Бәдии үслубда сөзүн тә'сирлилик артымы вә һисси чаларлығын гүввәтләндирилмәси үчүн бир нечә синоним сөз јанашы

ишләнир вә бу чүр јанашма садалама маһијјәти дашыјыр. Шакирдләрин диггәтини «Азәрбајчан» ше'риндән сечдикләри синонимләрә чәлб едәрәк, көстәрирәм ки, С. Вурғун доғма Вәтәнинә олан мәһәббәтини, һисс вә һәјәчанларыны даһа гүввәтли тәсвир етмәк үчүн дост-јар, јурд-јува-мәскән-вәтән, сәмт-јан, ел-оба кими синонимләри јанашы ишләтмишдир.

Антонимләр, билдијимиз кими, бир-биринә әкс мә'на ифадә едән сөзләрә дејилир. Антонимләр васитәси илә фикри габарыг вә тә'сирли ифадә етмәк мүмкүндүр. Профессор А. Гурбанов синонимләрин үслуби ролуну көстәрәрәк гејд едир ки, бунларын васитәси илә әшјанын, шәхсин, һадисәнин вә саирәнин мүәјјән чәһәтләри бир-бирилә гаршылашдырылыр, бунун нәтичәсиндә анлајыш һаггында ајдын, көзәл тәсәввүр јарадылыр. Ејни заманда бу груп сөзләр фикрин даһа дәгиг вә емосионал ифадәсинә дә хидмәт едир (**А. Гурбанов.** «Мүасир Азәрбајчан әдәби дили», Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1967, сәһ. 179).

Антонимләр үзәриндә шакирдләри ишләдәркән мүәјјән бир әсәрдән, мәсәлән, Сејид Һүсејнин һекајәләриндән антонимләри сечдириб јаздырырам. Тапшырыға әсасән шакирдләр ашағыдакы антонимләри сечиб јазырлар:

Нәш'ә-кәдәр (35) (**Сејид Һүсејн.** Сечилмиш әсәрләри. Бакы, Азәрнәшр, 1960), кәдәр, әләм, изтираб-нәш'ә, зөвг, әјләнчә (159), бөјүк-кичик (74), гоча-кәнч (74), әдавәт-мәһәббәт (170), әски-јени (281), учулур-гурулур (281), сағ-сол (346).

Нитгин көзәл, образлы, дәгиг ифадәсиндә чохмә'налы сөзләрдә бир әсас мә'надан башга мәчази мә'налар да олур. Мәчази мә'налар сөзүн илк мә'насындан әмәлә кәлмиш олур. Бу һагда шакирдләрә мә'лумат вердикдән сонра онлары белә бир үслуби чалышма үзәриндә ишләдирәм:

Дүшмәк сөзүнү һәм һәгиги, һәм дә мәчази мә'наларда ишләдин.

Шакирдләр тапшырығы белә јеринә јетирирләр:

Һәгиги мә'нада:

1. Мән машындан **дүшдүм** вә галан јолу пијада кетдим.
2. Таһир бир гәдәр тут чырпыб ағачдан **дүшдү.**

Мәчази мә'наларда.

3. Ики ајдыр ки, нәнәм хәстәләниб **јатаға дүшмүшдүр.**
4. Дајандығы һүндүр гүлләдән ашағы баханда Таһирин **чанына горху дүшдү.**

Scanned with ACE Scanner

5. Чәлил рајон мәркәзиндән нә гәдәр тез чыхса да, јенә дә **гаранлыға дүшдү.**

6. Вәзифәси әлиндән чыхандан сонра Чәмшидов **јаман дәрдә дүшдү.**

7. Бу јарамаз һәрәкәтинә көрә **көзүмдән дүшдүн.**

8. Кәрим баба бу ил **зијана дүшдү.**

Нитгин образлы, чанлы, тә'сирли ифадәсиндә әсас рол ојнајан идиоматик ифадәләри шакирдләрә мәнимсәтмәк мәгсәди илә мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Мәсәлән, јазы тахтасында белә бир идиоматик ифадә јазырам: «Башында турп әкәчәјәм». Сонра шакирдләрә мүрачиәт едирәм:

— Ушаглар, бу ифадәни тәһлил един.

Шакирдләр идиоматик ифадәләрин хүсусијјәтләрини билмәдикләри үчүн «Башында турп әкәчәјәм» чүмләсини белә тәһлил едирләр: башында—зәрфлик, турп—тамамлыг, әкәчәјәм—хәбәр.

Јенә дә синфә мүрачиәт едирәм:

— Ушаглар, бу чүмләни рус дилинә тәрчүмә един.

Шакирдләр белә тәрчүмә едирләр: «На голове посажу редиску».

Бундан сонра идиоматик ифадәләр һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм:

— Ушаглар, идиоматик ифадәләр мәчази мә'нада ишләнир. Онлары тәркиб һиссәләринә ајырмаг вә башга дилә олдуғу кими тәрчүмә етмәк олмур. «Башында турп әкәчәјәм» мәчази мә'нада ишләнмиш идиоматик ифадәдир. Буну зәрфлик, тамамлыг, хәбәр кими чүмлә үзвләринә көрә тәһлил етмәк дүзкүн дејилдир. Чүнки идиоматик ифадәни тәшкил едән компонентләр өз әввәлки мә'наларыны итирәрәк, һамысы бирликдә јалныз бир мәфһум ифадә едир. Демәли, «Башында турп әкәчәјәм» хәбәрдир. Ифадәни «На голове посажу редиску» формасында тәрчүмә етмәјиниз дә дүзкүн дејилдир. Идиоматик ифадәләри башга дилә һәрфи тәрчүмә етмәк олмур. Белә тәрчүмә заманы чох заман күлүнч, мә'насыз ифадәләр јараныр.

Беләликлә, идиомлары шакирдләрә мәнимсәтдикдән сонра онлара белә бир рабитәсиз мәтн тәгдим едирәм:

1. Гапы Күлоғланын архасынча өртүлән кими Әһмәдов гашгабағыны төкдү (**Ш. Әскәров.** «Мүстәнтиг Чәбрајылов», сәһ. 53).

2. Прокурорун әсәбиликлә дејилмиш сөзләри Чәбрајылову јериндән ојнатды. (Јенә орада, сәһ. 53).

3. Дүз икичә саат көзләмишик, көзүмүзүн көкү саралыб. (Јенә орада, сәһ. 63).

4. Сона ипә-сапа јатмады, гоншуларын тәсәллисинә, мәсләһәтинә гулаг асмајыб, Кәрими габағына салды. (Јенә орада, сәһ. 50).

5. Ојнаглары сүстләшди, көзләри јол чәкмәјә башлады. (**Ч. Әлибәјов.** «Сынаг», сәһ. 159).

6. Ачығын тутмасајды, һәрдәнбир кәлиб сәнинлә үрәјими бошалдардым. (**Сејид Һүсејн.** «Сечилмиш әсәрләри», 1960, сәһ. 299).

7. Һәсәнаға онунла гоз-гоз ојнајырды. (Јенә орада, сәһ. 229).

Шакирдләрә тапшырырам ки, верилмиш мәтндән идиоматик ифадәләри сечиб јазсынлар.

Шакирдләр ашағыдакы идиоматик ифадәләри сечиб јазырлар:

Гашгабағыны төкдү, јериндән ојнатды, көзүмүзүн көкү саралыб, ипә-сапа јатмады, көзләри јол чәкмәјә башлады, үрәјими бошалдардым, гоз-гоз ојнајырды.

Евә исә белә бир тапшырыг верирәм: VII синфин әдәбијјат мүнтәхәбатындан Ч. Чаббарлынын «Севил» әсәрини охујун вә орада олан идиоматик ифадәләри сечиб јазын.

Нөвбәти дәрсдә тапшырыглары јохлајырам. Шакирдләрин әсәрдән сечдикләри идиомлар бунлардыр:

1. Сән адамлара о гәдәр инанмысан ки, **көзләрини гара пәрдә өртмүшдүр.**

2. Онун, дејәсән, чох охумагдан **һушу булашыбдыр.**

3. Гызым, инди залым оғлунун машыны **јыхды мәним евими.**

4. Јох, гызым, бурда галсам, **күнүн гара олар.**

5. Сән бирчә отур, чөрәк је, **ачындан үрәјин кетди.**

6. Јахшы, ата, додагларыны бүзмә, мәним анам да белә иди, **көз јашлары овчунда иди.**

7. Франсыза нә дүшмүшдүр ки, Азәрбајчан гадынынын **күнүнә јансын?**

8. **Башыма нә күл төкүм,** өз анләмдә белә кимсә мәни анламыр.

Scanned with ACE Scanner

VIII синифдән башлајараг шакирдләр ән чох инша јазырлар. Шакирдләрин инша јазыларында дил нөгтеји-нәзәриндән көзә чарпан ән башлыча нөгсан үслуб сәһвләридир. Бә'зи шакирдләр мүбтәда илә хәбәрин узлашмасыны, сајдан сонра чәм шәкилчисинин ишләнмәмәсини, чүмләдә сөзләрин мәгсәдә көрә дүзкүн дүзүлүшүнү билмирләр. Буна көрә дә онлар јазыларында үслуб сәһвләринә јол верирләр.

Шакирдләрин јазыларында олан үслуб сәһвләрини дәрһал нәзәрләринә чатдырыр вә онлары бир сыра үслуби чалышмалар үзәриндә ишләдирәм. Шакирдләрин ајры-ајры грамматик терминләри јахшы мәнимсәдикләрини јәгин етдикдән сонра онлара тапшырыглар верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу чүр үслуби чалышмалар шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн сон дәрәчә әһәмијјәтлидир. Буна көрә дә belә чалышмалардан мүмкүн олдугча чох истифадә етмәјә чалышырам.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫ ЗӘНКИНЛӘШДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

М. ӘСКӘРОВ

Кировабад шәһәр 31 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә апарылачаг иш, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин әсасыны тәшкил едир.

«Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәби гираәт тәдриси програмы»нын тәләбинә көрә, һәмин мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинин әсас мәгсәди, шакирдләрә оху вә јазы вәрдишләри ашыламагла бәрабәр, онларын шифаһи нитгини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдриси шакирдләрдә һәмин дилдә данышыланы баша дүшмәк вә өз фикрини ифадә етмәк вәрдишләри јаратмалыдыр. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк үчүн биринчи нөвбәдә шакирдләрин лүғәт еһтијаты зәнкинләшдирилмәлидир.

Лүғәт елә бир бүнөврә, елә бир әсасдыр ки, дили анчаг бу әсас үзәриндә өјрәнмәк мүмкүндүр. Лүғәт еһтијаты дилин тәбии материалыдыр, бунсуз дил мөвчуд ола билмәз. Һәр бир дил анчаг «тикинти материалы» олан сөзләр әсасында үнсијјәт васитәси олмаг ролуну ојнаја билир. Бүтүн дилләрин тәдрисиндә олдуғу кими, рус мәктәбләриндә өјрәдилән Азәрбајчан дили тәдрисиндә дә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк иши тә'лим просесинин әсасыны тәшкил етмәлидир.

Лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзәриндә апарылан иши дүзкүн вә сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн мән шакирдләрин өјрәнмәмиш олдуғу сөзләри нәзәрә алырам, јени сөзләрин иза-

Scanned with ACE Scanner

һы заманы онлардан истифадә едирәм. Јени сөзләри шакирд-ләрә тәчрид олунмуш шәкилдә дејил, ифадә, чүмлә вә ја мәтн дахилиндә өјрәдирәм.

Сон илләрдә мүтәхәссисләр тәрәфиндән апарылан тәдги-гатлар көстәрир ки, зәнкин дилләрдә белә данышыгда фәал дөвран едән сөзләрин сајы 1200-дән чох олмур. Алимләрин тәхмини һесабламаларына көрә Азәрбајчан дилиндә 850—900 сөзүн мәнимсәнилмәси имкан верир ки, шакирд бу дилдә да-нышсын, садә формалы бәдии әдәбијјаты охуја билсин.

Шакирдләрин лүғәт минимумуна верилән програм тәләб-ләриндән бири дә өјрәнилән сөзләрин мөһкәм мәнимсәнилмә-сини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Сөзләрин мөһкәм мәнимсә-нилмәси о демәкдир ки, шакирд өјрәнилмиш сөзүн лүғәти мә'-насыны һәм контекстдә, һәм дә контекст харичиндә мүәјјән едә билир, ана дилиндә һәмин сөзүн гаршылығыны тапыр, өј-рәнилмиш сөзләрдән чүмләләр дүзәлтмәји бачарыр.

Мән програм тәләбләринә ујғун олараг шакирдләрә елә сөзләр өјрәдирәм ки, бу сөз еһтијаты кәләчәкдә онлара азәр-бајчанча садә фикир сөјләмәк вә һәмин дилдә данышаны баша дүшмәк, ејни заманда бизи әһатә едән мүһитин мүхтә-лиф һадисәләрини Азәрбајчан дилиндә ифадә етмәк имканы верә билсин.

II—III синифләрдә һәр дәрсдә 1—2, IV—VIII синифләрдә 4—5 сөз шакирдләрин гејри-фәал лүғәтинә дахил едилмәли-дир. Бу 4—5 сөздән тәхминән 2—3-нү шакирдләрә мөһкәм өј-рәдирәм.

Гејд етмәк лазымдыр ки, лүғәт минимумунун тәркибини кәмијјәт е'тибары илә мүәјјән етмәклә биз мүәллимләр өз ишимизи битмиш һесаб етмәмәлијик. Әсас мәсәлә һәмин сөз-ләрин шакирдләрә өјрәдилмәси јолларыны көстәрмәкдир.

Мән шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үзрә иши әсасән ики истигамәтдә апарырам:

1. Јени сөзләрин изаһы үзәриндә иш.

2. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә мөһкәм-ләндирилмәси үзәриндә иш.

1. Јени сөзләрин изаһы үзәриндә иш.

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә лексик мәшғәләләрә чид-ди диггәт јетирилмәлидир. Дил өјрәнмәкдә лексик мәшғәлә-рин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мән лексик мәшғәләләр заманы бүтүн диггәти чанлы данышыг дилинә јөнәлдирәм. Әлифба

тә'лиминә гәдәр шакирдләрә Азәрбајчан дилиндә мүәјјән сөз-ләр өјрәдирәм. Шакирдләрә өјрәтдијим сөзләр ән чох мәктәб-дә, синифдә аилә вә мәишәтдә ишләдилән сөзләр олур. Ша-кирдләрә өјрәтдијим сөзләри онлар садә шәкилдә чүмлә да-хилиндә ишләдирләр. Мән чалышырам ки, шакирдләрә өјрәт-дијим сөзләрин мә'насы онлара ајдын олсун.

Лексик мәшғәләләр дөврүндә сөзләрин дүзкүн тәләффүз олунмасына хүсуси диггәт јетирирәм вә чалышырам ки, ша-кирд сөзү тәһриф етмәсин, дүзкүн мәхрәчлә тәләффүз етсин. Мүәллим лексик мәшғәләләр дөврүндә өјрәдилән јени сөз вә ифадәләрин мә'насыны шакирдләрә баша салмалы, сөзләрин нормал тәләффүз едилмәсинә наил олмалы, лүғәт еһтијатыны јени сөзләр һесабына артырмаг гајғысына галмалыдыр.

Мән чалышырам ки, лексик мәшғәләләр заманы апардығым суал-чаваблар сәлис вә дәгиг, тәләффүздә иштирак едән сөзләр исә фонетик, лексик вә грамматик чәһәтдән садә олсун. Үмумијјәтлә, рабитәли нитгин инкишафында сөзүн чох бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Лексик мәшғәләләр заманы мән шакирдләрә тез-тез мү-рачиәт едир вә дүзкүн чаваблар алырам. Әкәр шакирд суа-лын чавабыны билмирсә, мән һәмин суалын чавабыны өзүм сөјләјирәм вә бир нечә шакирдә, һәтта хорла бүтүн синфә тәк-рар етдирирәм, белә етдикдә дәрсин еффектлилији артыр.

Сөзүн лексик мә'насынын шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн гавранылдығыны мүәјјән етмәк үчүн ана дилиндән (рус ди-линдән) истифадә едирәм. Мәсәлән, мән «дәмир» сөзүнү изаһ етдикдән сонра:—Буна рус дилиндә нә дејирләр?—дејә, ша-кирдләрә мүрачиәт едирәм. Әкәр шакирдләр ана дилиндә ону дүзкүн адландырырларса, демәк, сөзүн лексик мә'насыны Азәрбајчан дилиндә дүзкүн баша дүшмүшләр. Јени сөзләри изаһ едән заман мән елә едирәм ки, бүтүн шакирдләрин диг-гәти мәндә олур.

Илк лексик мәшғәләләр заманы јени сөз вә ифадәләрин мә'насынын ачылмасында, еләчә дә сөзләрин мә'насыны ша-кирдләрин тез анлајыб узун мүддәт јаддa сахламасында әја-ни вәсаит бөјүк рол ојнајыр. Одур ки, мән бу әһәмијјәтли вә-саитдән сонракы мәрһәләләрдә сәмәрәли истифадә едирәм.

Илк лексик мәшғәләләр дөврүндә әјани вәсаитин мүсбәт чәһәтләри вардыр. Бурада һәм дәрсдә вахта гәнаәт едилир. синиф фәаллашыр, һәм дә өјрәдилән материал мөһкәм-ләндирилир.

Мән илк лексик мәшғәләләр дөврүндә әјани васаит оларағ ашағыдакылардан истифадә едирәм.

1. Әшјанын өзү, 2. Шәкилләр, 3. Макетләр.

Һәр бир јени сөзүн изаһы заманы әјани васаитдән истифа- дә едилдикдә, шакирдләр һәмин сөзүн лексик мә'насыны даһа јахшы дәрк едирләр. Мүчәррәд анлајышлар ифадә едән јени сөзләрин изаһы заманы мән, јери кәлдикчә һәм тәрчүмәјә, һәм дә ону шакирдин ана дилиндә ајдынлашдырмаг үсулуна мурачиәт едирәм.

Дәрсдә кечилән јени сөзләри шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн әввәлчә, шәкил көстәрирәм, онун азәрбајчанча адыны дејирәм, һәмин сөзләри бир нечә дәфә өзүм нүмунәви тәләф- фүз едирәм, сонра исә бир нечә шакирдә сөјләтдирирәм.

Дәрсдә јени мәтн кечәркән раст кәлдијим һәр бир чәтин сөзү, бүтүн синиф тәрәфиндән биркә тәләффүз етдирирәм. Чәтин сөзүн бүтүн синиф тәрәфиндән мәнимсәнилдијинә әмин олдугдан сонра ону чүмлә дахилиндә ишләдир вә шакирдләрә дә тәкрар етдирирәм. Бу јолла өјрәдилән сөзләр узун мүддәт шакирдләрин јадында галыр.

Јени сөзләрин изаһында истифадә олунан пријомлардан бири дә шакирдләрә мә'лум олан бир сөз әсасында онун анто- нимини тапдырмагдыр. Мәсәлән; тутаг ки, **узаг** сөзү шакирдлә- рә мә'лумдур; **јахын** сөзү исә мә'лум дејилдир. Одур ки, мән **јахын** сөзүнүн мә'насыны изаһ етмәк үчүн өзүмдән мүхтәлиф мәсафәдә олан ики шакирди көстәрәрәк дејирәм ки, бах, бу шакирд мәнә јахындыр, бу шакирд исә узагдыр. Бу јолла мән һәмчинин шакирдләрә таныш олан **ишыг** сөзүнүн көмәји илә **гаранлыг, кечә** сөзүнүн көмәји илә **күндүз, ачы** сөзүнүн көмә- ји илә **ширин** сөзләрини вә с. изаһ едирәм.

Шакирдләрә мә'лум олмајан јени сөзләрин изаһында баш- лыча васитәләрдән бири дә мә'лум синоним сөзүнүн көмәји илә онун мә'нача охшары олан башга сөзүн тапдырылмасы- дыр.

Мәсәлән, шакирдләрә мә'лум олан **һәмишә** сөзүнү көтү- рәк. Мән һәмин сөзү Азәрбајчан дилиндә башга чүр нечә де- мәк мүмкүн олдуғуну шакирдләрә өјрәтмәк үчүн «Сима һәми- шә сәлигәли кејинир» чүмләсини тахтаја јазырам вә шакирд- ләрин нәзәрини **һәмишә** сөзүнә чәлб едәрәк, онлара белә суал верирәм:

—Бурадакы **һәмишә** сөзүнү даһа нечә демәк олар? Мәним көмәјимлә шакирдләр мүәјјән едирләр ки, һәмин чүмләләрдә

һәмишә сөзүнү һәр вахт, һәр заман вә с. кими сөзләрлә әвәз етмәк мүмкүндүр.

Јени сөзләрин изаһында истифадә олунан үсуллардан бири дә морфоложи тәһлил үсулудур. Мән бу үсулдан дүзәлт- мә вә мүрәккәб сөзләрин изаһы заманы истифадә едирәм. Мә- сәлән: колхозчу, мәктәбли, тракторчу, ә'лачы, ишлә, һазырлаш вә с. сөзләри алаг. Белә сөзләри изаһ едәрәк мән онлары көк вә шәкилчиләрә ајырырам, әввәл сөзүн илк лексик мә'насыны ајдынлашдырырам. Шәкилчи әлавә етдикдән сонра әмәлә кә- лән јени мә'нанын әввәлкиндән фәргини сөјләјирәм.

Мән мүрәккәб сөзләри дә бу јолла изаһ едирәм.

II. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә мөһкәм- ләндирилмәси үзәриндә иш.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә етмәк олар. Бу үсул вә васитәләрдән әсасән ашағыдакылары көстәр- мәк мүмкүндүр:

1. Мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләр (синонимләр) үзәриндә иш.
2. Әкс мә'налы сөзләр (антонимләр) үзәриндә иш.
3. Верилмиш исимләрә мүмкүн олан сифәтләр әлавә ет- мәк үзәриндә иш.
4. Верилмиш исимләри мүмкүн олан фе'лләрлә әлагәлән- дирмәк.
5. Оху дәрсләри илә әлагәдар лүғәт үзәриндә иш.

Бунлардан башга мән, мүхтәлиф нөвлү имла јазыларын һәр бириндә шакирдләр үчүн јени олан ики-үч сөзүн ишләдил- мәсинә чалышырам вә буну јазы дөврүндә онлара изаһ еди- рәм.

Мүәллим кечилмиш грамматик материалдан асылы ола- раг, мүхтәлиф характерли чалышмалар апармалы, верилмиш биликләри мөһкәмләндирмәк, фактлар, мисаллар топламаг, мүәјјән орфографик гајдалары мәнимсәтмәк, шифаһи вә јазы- лы нитгдә грамматик биликләрдән вә лүғәт еһтијатындан мүс- тәгил сурәтдә истифадә едә билмәк вәрдишләрини шакирдлә- рә ашыламаға чалышмалыдыр.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән мү- әллим, дәрсә мүасир тәләбләр сәвијјәсиндән јанашмалы, онун сәмәрәли олмасыны артырмаға чалышмалыдыр.

Scanned with ACE Scanner

ДИАЛЕКТИЗМӘ ВӘ ОРФОЕПИЈА ГАЈДАЛАРЫНЫН ПОЗУЛМАСЫНА ГАРШЫ МУБАРИЗӘ

К. САЛАМОВ,
Минкәчевирдәки 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

Педагожи мәтбуат, мүшаһидә вә експериментләр шакирд- ләрин нитгиндә олан нөгсанларын бир нечә гисмә ајрылдығы- ны сүбут едир. Бунларын биринчиси, јерли шивә илә әлагәдар олан нөгсанлар, икинчиси, орфоепија гајдаларынын позулма- сы, үчүнчүсү исә нитги ағырлашдыран сөз вә ифадәләрдән ис- тифадә едилмәси илә әлагәдар олан нөгсанлардыр.

Шимал групу диалекти шәраити үчүн биринчи вә икинчи мәсәләләрлә әлагәдар нөгсанлар даһа чох характерикдир.

Һәр шејдән әввәл ону гејд едәк ки, шимал групу диалек- ти, еләчә дә Шәки диалекти чох мүрәккәб бир хүсусијјәтә ма- ликдир. Бурада, бир чох һалларда, гоншу кәндләрин даны- шығы, һәтта Шәкинин ајры-ајры мәһәлләләринин данышығы бир-бириндән фәргләнир.

Шәки диалектини (бә'зи јерләри нәзәрә алмасаг) **к** вә **к**- сыз диалект вә јахуд шәрти олараг **ч**-лы вә **ч**-лы диалект һесаб етмәк олар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, Шәки диалекти шәраитиндә охујан шакирдләрин һамысы белә данышыр (кечи-чечи, кә- ләм-чәләм, кечә-чечә вә с.) вә јазыларында белә сәһвләрә јол верирләр.

Бу хүсусијјәт шакирдләрин илијинә-ганына о гәдәр ишлә- мишдир ки, онлар сәһв јазаркән дүзәлтмәји тәләб едәндә со- рушурлар:

— Чәләм ч-синдән јазым, јохса чәмән ч-синдән?

Шимал групу диалекти шәраитиндә морфоложи диалек- тизмләр дә чохлуг тәшкил едир. Шакирдләр әсасән сөздәјиш-

диричи вә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин дејилишиндә вә јазы- лышында сәһвләрә јол верирләр.

Мәним Халдан РХМШ-дә мәктәб инспектору ишләдијим 5 илә јахын бир мүддәтдә ләһчәләри шимал групуна аид еди- лән Гајабашы, Чајкәнд, Чәјирли, Гарагојунлу, Халдан, Бучаг, Јеничә, Күлөвшә, Екшәм, Һачыселли, Һаварлы вә Орчоникид- зе адына тахылчылыг совхозунун 5 шө'бәсиндә олан мәктәб- ләрдә вә сон вахтлар мүхтәлиф мәктәбләрдә 3—4 иллик апар- дығым јохламалар, мүшаһидә вә експериментләр бурада тәһ- сил алан шакирдләрин нитги вә бир чох мүәллимләрин иши һаггында кениш данышмаға имкан верир.

Бә'зи тәдгигатчылар (мәсәлән, РСФСР Педагожи Елмләр Академијасынын елми ишчиси Г. В. Ботева) тәләб едирләр ки, һәр бир груп диалект шәраити үчүн ајрыча дәрслик тәртиб олунсун; бәзиләри дә һәр әсас мөвзудан сонра әдәби тәләффүз вә әдәби дил нормалары илә диалектин фәргини ајырд едән вә ја бу чәһәтдән шакирдләрә көмәк едә биләчәк тапшырыглар верилмәси мәсәләсини ирәли сүрүрләр.

Бәлкә дә бизим индики шәраитимиз үчүн белә тәләб ирә- ли сүрмәк дүз дејил вә ја тездир. Лакин һәр һалда, дәрсликдә мөвзулардан сонра белә чалышмаларын верилмәси јахшы оларды.

Дәрслик бир чүр тәртиб олунур вә бүтүн зоналарда (диа- лект групларында) истифадә олунур. Дәрслик мүәллифләри елә үмуми чалышмалар верә биләрләр ки, бүтүн диалект групларында ишләмәк вә диалектизм илә әдәби дил нормала- рынын фәргини баша салмаг мүмкүн олсун. Мәсәлән, фе'лин заман шәкилчиләрини әввәлчә диалектдәки кими, сонра да әдәби дилдә олан кими јазылмасы көстәрилсин вә с. Нүмунә үчүн бир-ики тапшырыға диггәт јетирәк.

1. Ашағыдакы сөзләрдә нөгтәләрин јеринә бурахылмыш индики заман шәкилчиләрини әввәлчә ләһчәдә, сонра исә әдәби дилдә олдуғу кими јазын:

Көр ... , оху ... , кәл ... , бил ... вә с.

2. Верилмиш сөзләрдә нөгтәләрин јеринә кәләчәк заман шәкилчиләрини әввәлчә ләһчәдә, сонра әдәби дилдәки кими јазын:

Гыр ... , сүр ... , оху ... , бөл ...

Тәчрүбә көстәрир ки, белә тапшырыглар чидди марағa сәбәб олур. Шимал вә Гәрб групу ләһчәсиндә данышан ша- кирдләр ләһчәдә олдуғу кими 1-чи тапшырыгдакы сөзләри

4 Сифариш—685.

Scanned with ACE Scanner

jазанда адәт етдикләри ашағыдакы дејилишә өзләри дә күлә
чәкләр

—j —j —j

Гәрб групунда: Көрөр , охујор , кәлер , билер ;

— —j — —

Шимал групунда: Көр , охур , кәр , бир .

Лакин мүәллим дәрслијә вә ја кәнар бир васитәјә үми
бәсләјиб дајана билмәз. О да јерли ләһчә илә әлагәдар та
шырыглар һазырлаја биләр.

Шәки рајонундакы Охуд кәнд орта мәктәбинин мүәллим
Абдуллајева Сәвијјәт шакирдләрин нитгиндәки ләһчә сәһвлә
ринин арадан галдырылмасы үчүн чидди сә'ј көстәрир. О
ушагларын нитгиндә јерли шивә илә әлагәдар олан сәһвләр
үмумиләшдирир. Бу сәһвләрә гаршы сәбирлә вә мүнтәзәм му
баризә апарыр. Онун хүсуси дәфтәриндә шакирдләрин адлар
гејд олунур вә ушағын данышығында, јазысында раст кәлдиј
диалектизмләр јазылыр.

Абдуллајева Сәвијјәт гејд едир ки, шакирд Ф. ашағыдак
сөзләри: туллујур (туллајыр), гулталыб (гуртарыб), ишлији
(ишләјир), кәлитди (кәлмишдир), кејсән (кедирсән), һејл
(еләә) кими сәһв дејир вә јазырды. Мән чалышмалар замані
мәтнләрә belә сөзләр дахил етдим.

Шивә сәһвләринин мигдары	О чүмләдән			
	Фонетик сәһвләр	Морфоложи сәһвләр	Синтактик сәһвләр	Лексик сәһвләр

Бу сөзләр кәндимизин ләһчәси үчүн характерикдир. Он
кӫрә дә мән белә сөзләри тәһлил етдирир, дүзкүн тәләффүз

нүн вә јазылышынын өјрәнилмәси үчүн хүсуси тәртиб олунмуш чәдвәлләрдән истифадә едирәм.

Абдуллајева С. гәти шәкилдә јәгин етмишдир ки, мүхтәлиф терминләр васитәси илә шакирдләрин һәм шифаһи нитгиндә, һәм дә јазыларында јол вердикләри шивә сәһвләрини арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Мүәллим шакирдләрин нитгиндә раст кәлдији сәһвләри јухарыда нүмунә үчүн верилмиш чәдвәл әсасында мүәјјәнләшдирә биләр.

Чәдвәлдәки һәр сүтунда һәмин сәһвләрин мигдары көстәрилир.

Мүәллим мүхтәлиф чалышмалар заманы һансы сәһвләрин сајы чохдурса, о саһәјә даһа чох фикир верир.

Шакирдләрин нитгиндәки сәһвләр груплашдырыларкән һансы сәһвләрин шифаһи данышыгдан јазыја кечдијини, һансынын кечмәдијини мүәјјәнләшдирмәк фајдалыдыр.

Ајры-ајры нитг һиссәләрини кечәркән орфографик вә орфоепик чәдвәлләрдән истифадә етмәк дә шакирдләрин нитгиндә олан шивә хүсусијјәтләринин арадан галдырылмасында хејирли васитәләрдәндир. Нүмунә үчүн ашағыдакы чәдвәлә фикир верәк.

Белә демәк вә јазмаг сәһвдир	Белә демәк вә јазмаг лазымдыр.
бабавын	бабанын
атаз	атаныз
гузсун	гузусунун
елу	әлини
күлоз	күлүнүз
дөјлух	дејилик
бозунтурух	бозумтраг, боз тәһәр
гарашинни	гарашын
алтымчи	алтынчы
һабынчан	бу гәдәр
һу, һабы (у)	ону, бу
һәбјан јери	бу јери
кәһбир	бә'зән
кәлах	кәләк
јазмамышух	јазмамышыг

Бу чәдвәлдә мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид нүмунәләр верилмишдир. Лакин һәр бир мүәллим өз әразиләринин диалект шәраитини вә кечдији мөвзуну нәзәрә алараг, белә чәдвәлләр тәртиб едә биләр.

Scanned with ACE Scanner

Елә сөзләр дә вардыр ки, онларын јазылыш вә дејилишиндә фәргләр вар. Белә чәдвәл тәртиб едәркән онун икинчи сүтунуну ики һиссәјә бөлмәк мәсләһәтдир. Јә'ни: «дејилир» вә «јазылыр» ајрыча сүтунларда көстәрилмәлидир.

Мүәллим, јерли шивәдән ирәли кәлән тәләффүз вә јазы сәһвләрини арадан галдырмаг мәгсәдилә, шакирдләри һазырладығы карточкалар үзәриндә ишләдә биләр. Артыг сүбут олунмушдур ки, шакирдләрин нитгиндәки фонетик сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн шифаһи, лакин морфоложи сәһвләрин арадан галдырылмасы үчүн јазылы чалышмалардан истифадә етмәк мүсбәт нәтичәләр верир. Буну нәзәрә алараг ашағыда бир нечә карточка нүмунәси вермәји лазым билдик.

Карточка № 1.

Тапшырыг 1. Нөгтәләрин јеринә ујғун кәлән һәрфләри артырын:

вур...рам, Бал...ханым, бур...да, көр...рәм, кәл...нин, пул...ну, гол...ну.

Тапшырыг 2. Ашағыдакы сөзләри дүзкүн тәләффүз един: һүсејн, стәкан, јанлыш, десин, кедин, әкирдик, кәклик, сәнә, колхоз.

Карточка № 2.

Тапшырыг 1. Ашағыдакы сөзләри дүзкүн јазын вә дејин: дуруфду, горухчи, чармышых, димитди, кетдых, сатдух, кидијсан, чыхијых, (һ)өјсүр.

Тапшырыг 2. Ашағыдакы сөзләри һечалара ајырын вә дүзкүн тәләффүз един: сүзмәсәм, әксәм, кетмир, вермирдим, алырдыг, кедәм.

Верилмиш нүмунәләрдәки мисаллар ејни шивәдән дејилир. Һәр бир мүәллим белә мисаллары өз әразиләриндә ишләнән нүмунәләрлә тамамламалыдыр.

Тапшырыглар да шәртдир. Мүәллим дәрс дедији синфин хүсусијјәтиндән вә кечдији мөвзудан асылы олараг тапшырығы да дәјишә биләр.

Нәһајәт, белә нәтичәјә кәлирик ки, диалект шәраитиндә тәдрисин мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк, әдәби охуја нәзарәти артырмаг, диалект сәһвләринин әдәби тәләффүз вә дүзкүн јазыдан фәргли чәһәтләрини шакирдләрә шүурлу мәнимсәтмәјә диггәт етмәлидир.

АДЛЫГ ЧҮМЛӘЛӘРИН ҮСЛУБИ ИМКАНЛАРЫ

Г. И. МӘШӘДИЈЕВ,
Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун елми ишчиси

Данышан шәхс адлыг чүмлә илә динләјәни бир нөв екскурсијаја апарыр. Адлыг чүмләдә сөјләнилән фикир сонракы чүмләләрдә ифадә едиләчәк фикирләрлә сых әлагәдар олур. Мүәјјән мә'лумат адлыг чүмләләрдә даһа лаконик шәкилдә верилир. Мәсәлән: **Мешә. Гојун сүрүсү, чобанлар. Сол тәрәфдән ахан чај. Чајын кәнарында ушаглар...**

Белә тәсвир үсулу нитги јекнәсәгликдән гуртарыр, тәсвир олунан һадисәләрдән алынан емосионал тәбиилик әсәрин бәдии ифадә гүввәсини артырыр. Адлыг чүмләләрин бүтөв групларынын ишләдилмәси һадисәләрин јығчамлығынын ифадәсини тә'мин едир. Мүәллиф тәсвир етдији һадисәни тәк-тәк адлыг чүмләләрлә ифадә едә биләр. Бу заман адлыг чүмлә һадисәнин мүәјјән мәрһәләсинә аид олдугда даһа бөјүк әһәмијјәт вә ифадәлилик кәсб едир. Мәсәлән: Узагдан бомба сәси ешидилди. Әскәрләр гејри-ихтијари јерә отурдулар. **Сүкут.** (Ј. Әзимзадә).

Адлыг чүмләләр үслуби мәгамларда ишләнәркән бир сыра хүсусијјәтләрә малик олур ки, бу хүсусијјәтләр дә онларын инкишафына тә'сир көстәрир. Һәмин чүмләләр бир тәрәфдән бәдии нитгин инчә чилаланмыш үслуби имканларыдырса, дикәр тәрәфдән һәр һансы бир һадисәнин гыса вә артыг деталлар олмадан гејд етмәјә имкан верән «техники» васитәдир.

Адлыг чүмләләр әдәби дилин бүтүн үслублары илә бағлы олсалар да илк нөвбәдә публисистик үслубда даһа кениш «мејдан» тапыр.

Адлыг чүмләләрин ремаркаларда, киноссенариләрдә, киноочеркләрдә техники вә бәдии шәкилдә гаршылыглы ишләнмәси дә мүшаһидә олунур. Мәсәлән: **Бакы, 1 мај, 1973-чү ил. В. И. Ленин адына мејдан. Бәдән тәрбијәчиләринин парады.** Һамы шәндир, дејиб-күлүр, чалыб-ојнајырлар.

Беләликлә, адлыг чүмлә конструксијалары мүхтәлиф үслубларда бағлы олуб ејни заманда мүәллиф нитгинин тәркиб һиссәләрини тәшкил едир. Өз гәһрәманынын психолокијасыны ачмаға чалышан вә тәсвир заманы лирик һадисәләрә кениш јер верән јазычылар адлыг чүмләләрдән даһа чох истифадә едирләр.

Демәк лазымдыр ки, адлыг чүмләләр тәктәркибли чүмләләр арасында хүсуси јер тутур. Бәдии әсәрләрдә исә адлыг чүмлә ајры-ајры мүшаһидәләрин, тәәссүратларын анилијини вермәјә имкан јарадыр, анлајыш, әшја вә һадисәләри гыса шәкилдә ишарәләндирир вә бүтөв образлар силсиләсини ифадә едир. Адлыг чүмләләрин үслуби (шәхси), мүәллифә мәхсуслуг хүсусијјәти өзүнү даһа чох бәдии әдәбијјатда көстәрир. Јә'ни онлар һәм техники, һәм дә бәдиидирләр. Һәм бүтөвлүкдә әдәби дилә, һәм дә ајры-ајры жанрларла бағлыдыр, һәм кениш шәкилдә, һәм дә мүхтәлиф мүәллифләр тәрәфиндән ишләдилир вә с.

Адлыг чүмләләрдән ашағыдакы үслуби имканлар үчүн истифадә едилир:

1. Адлыг чүмләләр васитәсилә бу вә ја дикәр мәнзәрәнин тәсвир едилмәси динләјичидә ајры-ајры чәһәтләрдән башга емосионал чалар јаратмаг функсијасы да дашыјыр. Белә чүмләләр инсанда һадисәләр һаггында тәсәввүрүн кенишләнмәсинә көмәк едир. Һәтта бәдии әсәрләрин бә'зиләри адлыг чүмләләрлә башлајыр. Мәсәлән: **1942-чи илин јајы. Мүһарибәнин ағыр күнләри.** Һамы силаһа сарылмыш, Вәтәнин кешијиндә дајанмышдыр (С. Рәһман).

2. Адлыг чүмләдә аз сөзлә чох мә'на ифадә етмәк олур. Јә'ни ондан сәрбәст шәкилдә даһа кениш мә'налар чыхармаг үчүн охучунун өһдәсинә бурахылыр. Охучу да мәтнә, шəраитә вә данышыг просесиндә јаранан вәзијјәтә көрә ондан истәдији кими истифадә едир. Белә чүмләләр нитг просесинә јығчамлыг вә ифадәлик верир.

3. Адлыг чүмләләр просесин ичра вахтыны да билдирир: Мәсәлән: **Алтмышынчы илләр... Өмрүмүзүн он или...**

4. Адлыг чүмләләр һәр һансы бир әшјаны, јери, һадисәни гијмәтләндирмәк, онун әһәмијјәтини нәзәрә чатдырмаг мәгамында ишләнир. Мәсәлән: **Гобустан. Улу бабаларымызын бизә ән әзиз, ән гијмәтли тајы-бәрабәри олмајан јадикары! Гәдим дөвр мәдәнијјәтимизин инчиси...**

5. Адлыг чүмләләр һадисәләрин бүтүн әлагәләрини вә тәбиәти тәсвир етмәк мәгамында ишләнир. Мәсәлән: **Бөјүк бир гајанын гучағына сығынмыш чәмәнлик.** Дашларын арасындан шырылты илә су ахыр. **Чәмәнлијин ортасында бөјүк бир кол.** Дағлар үч тәрәфдән бураны елә әһатә етмишдир ки, **тәбии** бир гала јаранмышдыр (С. Рәһман).

6. Адлыг чүмләләрдә бир әшја, һадисә һаггында **мә'лумат** верилдији кими, бир нечә әшја, һадисә һаггында **да мә'лумат** верилир. Бурада һадисәләрин сыраланмасы һәчминә көрә бөјүкдән кичијә доғру кедир вә мүәллиф динләјичини бир-бири илә әлагәли бир нечә һадисә вә әшја илә таныш едир. Мәсәлән: **Тәбриз, Нәзмијјә мејданы. Бир-биринин архасынча дүзүлмүш дар ағачларынын гара көлкәләри.** Сәһәрә јахындыр. Еһтишами кәлир (Ә. Мәммәдханлы).

7. Адлыг чүмлә өзүндән әввәлки чүмләдә үмуми шәкилдә дејилмиш фикри конкретләшдирмәк мәгсәди илә дә ишләдилир. Мәсәлән: **Аеропорт. Буфет салону.** Профессор Ваһидов әлиндә ағ күл дәстәси, арвады Физзә ханымла сағдакы гапыдан кәлир (Ә. Мәммәдханлы).

8. Адлыг чүмләләр иш, вәзијјәт, әламәт, кејфијјәт вә шәраитин тәсвири мәгамында ишләдилир: Вәзифә... **Сајсыз-һесабсыз телефон апаратлары. Чүрбәчүр зәнкләр. Кабинет.** (С. Рәһимов).

Адлыг чүмләләрин үслуби имканлары бу көстәриләнләрлә битмир. Кәтирилмиш фактлар сүбут едир ки, адлыг чүмләләр рәнкарәнк хүсусијјәтләрә маликдир.

Scanned with ACE Scanner

V—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН СИНИФДӘНКӘНАР ИШЛӘРИН ТӘШКИЛИ ВӘ АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН*

М. Ј. КАЗЫМОВ,
Лерик рајонундакы интернат мәктәбинин мүәллими

Дүзкүн тәшкил едилмиш синифдәнкәнар мәшғәләләр шакирдләрин биликләрини дәринләшдирир, сөз еһтијатларыны зәнкинләшдирир, нитг мәдәнијјәтини јүксәлдир. Бундан башга, мүәллим чалышмалыдыр ки, тәдрис олунмајан марагла дил һадисәләри һаггында синифдәнкәнар мәшғәләләрдә әтрафлы мә'лумат версин, шакирдләрә Азәрбајчан дили һаггында даһа чох шеј өјрәтсин.

Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар ишләрин мүхтәлиф нөвләри вардыр. Лакин биз бурада онларын һамысындан дејил, бә'зи грамматик ојунлар, грамматик олимпиадалар, мүсамирәләр («Грамматиканы ким јахшы билир?»), јазылышы чәтин олан сөзләр үзәриндә ишдән данышачағыг.

Грамматик ојунлары тәшкил едәркән биринчи нөвбәдә онун вахтыны мүәјјән етмәк лазымдыр. Ојуну дәрнәк мәшғәләләриндә вә әлавә мәшғәлә саатларында апармаг олар.

Ушаглара ојун тәклиф едәндә онлар севинир, көзләриндә һәдсиз һәвәс гығылчымлары парлајыр. Ојун заманы шакирдләр дәрсдә өјрәндикләри грамматик гајда вә ганунлары практик сурәтдә тәкрар едирләр. Һәм дә тәкрар, ојун просесиндә өз әксини тапдығы үчүн даһа марагла олур вә узун мүддәт јадда галыр.

---

* «Педагожи мүһазирә» материалларындан.

Грамматик ојунлар чохдур. Лакин елә етмәк лазымдыр ки, бунлардан ән әһәмијјәтлиси, марагльсы сечилсин.

Тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, грамматик ојуну ушаглара мә'лум олан ашағыдакы формада апармаг јахшы еффект верир:

«Ким тез сөјләр?», «Ким чох дејәр?», «Ким јахшы сөјләр?» .

Бу ојун үчүн 8—10 вә ја 15—20 дәгигә вахт ајырырам. Лакин бу вахт мүтләг дејил; бу, шакирдләрин фәаллығындан, билик сәвијјәләриндән асылыдыр. Мәгсәдим ондан ибарәтдир ки, ојунун иштиракчылары тәләсмәсинләр, верилән тапшырыглары јахшы, савадлы, сәһвсиз јазсынлар. Белә бир шәрт ирәли сүрүрәм:

Ким сәһв бурахмазса, ојунун галиби сајылыр.

Верилән тапшырыглары јеринә јетирәркән чәтинлик чәкән шакирдләрә дәрсликдән вә мәктәблинин орфографија лүғәтиндән истифадә етмәјә ичазә верирәм.

Ојунун гуртармасына јахын, шакирдләр јохланылыр вә галиб мүәјјән едилир. Јохламаны мүхтәлиф гајдада апармаг олар. Әһәмијјәтлиси одур ки, ичра едилән тапшырыгларда бурахылмыш сәһвләр шакирдләрин өзләри тәрәфиндән дүзәлдилсин.

Мәсәлән, белә бир тапшырыг верирәм: 3 дәгигә әрзиндә фикирләшиб **чы, чи, чу** шәкилчиләрилә дүзәлән сөзләр јазын. Бу вахт мүддәтиндә һамыдан чох јазан шакирд ајаға галхыб јаздығы сөзләри охујур вә изаһ едир. Галан ојунчулар өз дәфтәрләриндә охунан сөзләрин (һансы варса), алтындан хәтт чәкир. Сонра ојунун башга иштиракчылары һәмин шәкилчиләрлә дүзәлән, лакин садаланмајан сөзләри нөвбә илә охујурлар.

Тапшырығы тез вә јахшы јеринә јетирәнләр ојунун галиби сајылыр.

Ојунда верилән тапшырыглардан нүмунә үчүн бир нечәсини ашағыда көстәрәк:

1. Сөздүзәлдичи шәкилчиси олан сөзләр сечин.
2. Ким даһа чох сөздәјишдиричи шәкилчиси олан сөз фикирләшәр?
3. Гејри-мүәјјән јијәлик һалда олан 5 сөз сөјләјин.
4. Ким гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан даһа чох сөз фикирләшәр?
5. **Инәк, техник, јарпаг** вә **Рафиг** сөзләрини ким тез һалландырар вә бу типли сөзләрин һалланмасы һаггында грамматик гајданы сөјләр?

Scanned with ACE Scanner

6. **Космос, космонавт, Ширәли баба** сөзләрини исмин јөнлүк вә јерлик һалларында ишләдиб, шәкилчиләрин алтындан хәтт чәкин.

7. **Үрәк, көзәл, вәфат етди, чохалды** сөзләринин синонимләрини тапын.

8. Да. дә бағлајычылары илә да, дә јерлик һал шәкилчиләринин фәргини мисаллар әсасында ајдынлашдырын.

9. **Јахшы** сөзүнү чүмләдә һәм зәрф, һәм дә сифәт кими ишләдин. Зәрфлә сифәтин фәргини изаһ един.

10. А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән сифәтләри сечиб јазын.

11. Тәркибиндә ики нөгтә ишләнән 3 бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмлә фикирләшин.

12. Шәрт вә гаршылыг (күзәшт) будаг чүмләсинин һәрәсинә аид 2 чүмлә сөјләјин. Шәрт будаг чүмләси илә гаршылыг (күзәшт) будаг чүмләсинин фәргини изаһ един вә с.

Синифдәнкәнар ишин ән марагды нөвләриндән бири дә Азәрбајчан дили олимпиадаларыдыр.

Буну V синифлә VI синиф, VII синифлә VIII синиф үчүн тәшкил етмәк олар.

Олимпиаданы ики истигамәтдә апармаг олар:

1) Ајры-ајры синифләр үзрә.

2) V—VI вә VII—VIII синифләр үзрә.

Азәрбајчан дили олимпиадасында шакирдләр һәм өз билик вә бачарыгларыны јохлајыр, һәм дә јени шејләр өјрәнирләр.

Дикәр тәрәфдән мүәллим шакирдләрин грамматик гајда вә ганунлары нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини; нәзәри билијин практик ишә нечә тәтбиг етдикләрини мүәјјәнләшдирмәк имканы әлдә едир.

Олимпиадалар програм һәчминдә олмалы, програмдан кәнар чыхмамалыдыр. Лакин програмдакы тапшырыг вә чалышмаларын шәртинә ујғун јени сөзләр, јени гајдалар өјрәтмәк мәгсәдәујғундур. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләрин билик кејфијјәти практик ишләрдә өз әксини тапсын. Ишин бу чүр тәшкили шакирдләрдән мүстәгиллик, тәшәббүскарлыг тәрбијә едир.

Олимпиада ишин тәшкилиндән асылы олараг мүхтәлиф формада ола биләр.

Мән, V синиф үзрә тәшкил етдијим олимпиаданы үч мәрһәләдә апардым.

I-чи мәрһәләдә мәгсәдим шакирдләрин грамматик гајда вә ганунлары нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини мүәјјән етмәк иди. Бунун үчүн фонетика, морфолокија бәһсини (сифәтә гәдәр) евдә тәкрар етмәләрини тапшырдым. Сонра бу бәһсләр үзрә һазырладығым карточкалары синфә пајладым. Һәр карточкада 3 суал олур. Олимпиада иштиракчылары һәмин суаллар әтрафында фикирләшир, дүзкүн чаваб вермәјә чалышырлар. Нүмунә үчүн һәмин карточкалардан бир нечәсини верәк:

Карточка 1.

1. Сәслә һәрфин фәрги нәдир?
2. Шәкилчиләр нечә чүр јазылыр?
3. Исмин тә'сирлик һалы нечә јерә ајрылыр?

Карточка 2.

1. Самитлә саитин фәрги нәдир?
2. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр нәјә дејилир?
3. Мүрәккәб исимләр нечә чүр јазылыр?

Карточка 3.

1. д, ж, к самитләринин гаршылыглы карыны сөјлә.
2. Сөздәјишдиричи шәкилчиләр нәјә дејилир.
3. Исимләрин гурулушча нөвләрини сөјлә.

Карточка 4.

1. Әлифба нәјә дејилир? Әлифбаны сыра илә сөјлә.
2. Көк, шәкилчи вә әсасын бир-бириндән фәргини изаһ ет.
3. Хүсуси исимләрин јазылыш гајдаларыны сөјлә.

Карточка 5.

1. п, ф, х-нин гаршылыглы чинкилтиси һансы самитләрдир?

2. Әзизләмә вә кичилтмә мә'насыны верән дүзәлтмә исим шәкилчиләрини сөјлә.

3. Стан, ов (јев) дүзәлтмә исим шәкилчиләри һаггында гајданы даныш.

Карточка 6.

1. Саит сәсләр нечә олурлар?
2. Нә үчүн **Рафиг, електрик** сөзләри һалланаркән: г сәси ј-јә, к сәси ј-јә чеврилмир?

Scanned with ACE Scanner

3. «Пәрванә» романы, «Улдуз» журналы, «Шәфәг» коллективи ... хозу бирләшмәләриндә нә үчүн Пәрванә, улдуз, шәфәг сөзләри дырнаг ичәрисиндә јазылмышдыр?

Карточка 7.

1. Һансы сәсләрин гаршылыглы кары, һансы сәсләрин гаршылыглы чинкилтиси јохдур?
2. Ики вә даһа артыг көкдән ибарәт бир нечә сөз сөјлә.
3. Исимләрин мәнсубијјәтә көрә дәјишилмәсини көстәр.

Карточкалардакы суалларын һамысына дүзкүн вә әтрафлы чаваб верән шакирдләри гејдә алырам.

I-чи мәрһәләдә олимпиаданы вариантлар әсасында да тәшкил етмәк олар.

Белә ки, шакирдләр 2 вә ја 3 варианта ајрылырлар. Һәр варианта 7—8 суалдан ибарәт карточкалар (ејнисуаллы) пајланылыр. Бунун үчүн 20 дәгигә вахт верилир. Һәмин суаллара дүзкүн вә долғун чаваб верән шакирдләрин адларыны мүәјјәнләшдирир вә е'лан едирәм. Бу да шакирдләрдә коллективчилик, јолдашлыг һиссләрини тәрбијә едир.

Нүмунә үчүн VI синиф үзрә вариантлар әсасында тәшкил етдијим олимпиаданын суалларындан бә'зиләрини көстәрәк:

I вариант.

(6 әдәд)

1. Фе'ли сифәт нәјә дејилир?
2. Һәрәкәтин тәрзини тамамлајан фе'ли бағлама шәкилчиләрини сөјлә.
3. Көмәкчи нитг һиссәләри һансылардыр?
4. **Да, дә** бағлајычылары илә **да, дә** јерлик һал шәкилчиләринин јазылыш фәргини **изаһ ет.**
5. Әсас нитг һиссәләрилә көмәкчи нитг һиссәләринин фәрги нәдир?

II вариант.

1. Зәрфлә сифәтин фәргини сөјлә.
2. Фе'лин нечә шәкли вардыр?
3. Нидалар гурулушча нечә олур?
4. Шиддәт билдирән әдатлары көстәр.
5. Гошмаларын мә'нача нечә нөвү вардыр?

III вариант.

1. Бәнзәтмә билдирән гошмалар һансылардыр?
2. Фе'ли сифәтләрин хүсусијјәтләрини данышь.
3. **Араг, әрәк, ынча, инчә** типли фе'ли бағлама шәкилчиләри нә билдирир?
4. Суал билдирән әдатлар нечә дүзәлир?
5. Сифәтин мүгајисә дәрәчәләрини мисалларла изаһ ет.

IV вариант.

1. Заман билдирән гошмалары сөјлә.
2. Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри һансы шәкилчиләрлә дүзәлир?
3. Һәјәчан билдирән әдатлар һансылардыр?
4. Зәрфин нитг һиссәләрилә ифадәсини данышь.
5. Гејри-мүәјјән әвәзликләри сөјлә?

Олимпиаданын II мәрһәләсиндә мәгсәдим шакирдләрин алдыглары нәзәри биликләри практик ишләрдә нечә тәтбиг етмәләрини мүәјјәнләшдирмәкдир.

Бурада шакирдләрин дәрсликдән истифадә етмәләринә дә ичазә верирәм. Олимпиаданын бу мәрһәләсини дә һәм ајры-ајры шакирдләр үчүн, һәм дә вариантлар әсасында тәртиб етдијим карточкалар үзрә апармаг мәгсәдә мүвафигдир. Карточкалары ашағыдакы кими тәртиб едирәм. (V—VI синифләр үзрә).

I вариант.

1. Ашағыдакы чүмләни морфоложи тәһлил един: «Луноход-1» Ај сәтһинә енмишдир.
2. **Аиләмиз, гардашымын, әмәкчиләр** сөзләрини сәтирдән-сәтрә кечир.
3. Сојуг гар, ачы рузкар күнаһсыз Баһарын гәлбинә һаким кәсилмишди—чүмләсиндә сифәтләри тап.

II вариант.

1. Бәли Бакылыјам өз гүдрәтим вар
Мәним бабам олмуш ијирмиалтылар—
чүмләсиндә бурахылмыш дурғу ишарәләрини јериндә ишләт.
2. Верилмиш исимләри грамматик әламәтләринә көрә тәһлил ет.

Scanned with ACE Scanner

3. Совет Иттифагы бүтүн дүнјада сүлһүн бәргәрар олмасына һәмишә чалышыр—чүмләсиндә сөзләрин әлагәсини схемлә көстәр.

III вариант.

1. **Јарпаг, кәклик, Тофиг, техник** сөзләрини һалландыр вә һал шәкилчиләринин алтындан хәтт чәк.

2. Мән елләр оғлујам, елләр чанымдыр.
Хәјалым, сәнәтим, һәјәчанымдыр — мисраларыны тәһлил един.

3. Верилмиш сөзләри фе'лин арзу, лазым вә вачиб шәкилләриндә шәклә вә кәмијјәтә көрә дәјишдирин.
Јашамаг, ишләмәк, данышмаг, кәзмәк.

IV вариант.

1. Тәркибиндә гејри-мүәјјән әвәзликләр олан чүмләләр дүзәлдиб, онлары нитг һиссәләринә көрә тәһлил етмәк.

2. **Мәшәл, мәсул, тәлим, рәја, тәтил** сөзләриндә апостроф ишарәсини јерли-јериндә ишләдин вә бунунла әлагәдар гајдалары изаһ един.

3. Бөјүк һәрфләрин јазылыш гајдаларынын һәр нөвүнә аид бир чүмлә тәртиб един.

Азәрбајчан дили олимпиадасынын 3-чү мәрһәләси—јекун мәрһәләси адланыр. Чүнки бу мәрһәлә 1-чи вә 2-чи мәрһәләләрдә апарылан ишләрә јекун вурур. Јекун мәрһәләси о бириләрдән кәскин сурәтдә фәргләнир. 1-чи мәрһәләдә шакирдләрин грамматик тә'риф вә гајдалары нечә мәнимсәмәләри, даһа доғрусу, нәзәри биликләри, 2-чи мәрһәләдә исә бу гајда вә тә'рифләрин практик ишдә тәтбиг едилмәләрини мүәјјән етдим.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилиндән дүзкүн тәшкил едилмиш синифдәнкәнар иш програм материалларынын даһа дәриндән мәнимсәнилмәсини вә узун мүддәт јадда галмасыны тә'мин едир. Шакирдләрдә мүстәгиллик, коллективчилик, тәшәббүскарлыг һиссәләрини тәрбијә едир.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИ АНЛАЈЫШЛАРЫ ШАКИРДЛӘРИН ӘДӘБИ БИЛИКЛӘРИНИН ӘСАСЫДЫР

Шәмистан **МИКАЈЫЛОВ**,
ЕТПИ-нин баш елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди

Әдәбијјат нәзәријјәси әдәбијјатшүнаслығын бир саһәси олуб, **бәдии әдәбијјатын** дахили гајдалары, маһијјәти, ичтимаи характери, синфи мөвгеји, инчәсәнәтин бир нөвү олмасы һаггында билик верир. Бәдии әсәр һәјат һадисәләринин образлы шәкилдә әкс олунмасыдыр. Башга елм саһәләри кими, әдәбијјат да һәјаты өјрәнир, әкс етдирдији һадисәләри һәјатдан алыр. Лакин өтәри, тәсадүфи һадисәләр бәдии әдәбијјат үчүн објект ола билмәз. Сәнәткар (јазычы, шаир) һәјатда мүшаһидә етдији һадисәләр силсиләсиндән даһа вачибини, даһа сәчијјәвисини сечиб үмумиләшдирир вә типик характер јарадыр. Әдәбијјатын бу хүсусијјәтини бөјүк пролетар јазычысы М. Горки изаһ едәрәк јазырды ки, јазычы танıдығы јалныз бир адамы, дүканчыны, мә'муру, фәһләни тәсвир етмәклә кифајәтләнмир. Белә олса иди, онун јаздығы әсәр фотографын чәкдији шәкилдән фәргләнмәз, һәјат һаггында, инсан һаггында мөвчуд билик вә тәсәввүрләримизә һеч бир шеј әлавә етмәзди. Јазычы ону бәдии тип сәвијјәсинә галдырмаг үчүн јүзләрлә дүканчыны, фәһләни, јахуд мә'муру, онларын адәт вә ән'әнәләрини, рәфтарыны вә с. өјрәнмәли, јаратдығы бәдии типин симасында һәмин ичтимаи група мәнсуб олан адамларын ән сәчијјәви хүсусијјәтләрини әкс етдирмәлидир. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасындакы Һачы Гара, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки Худајар бәј, «Өлүләр»дәки Шејх Нәсруллаһ вә б. типик образлардыр.

Scanned with ACE Scanner

Бунлара она көрә типик образ дејирик ки, сәнәткар бунларын симасында тәмсил етдији ичтимаи зүмрәнин әсас хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмишдир. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадә Худајар бәј образыны јарадаркән онун фәрди хүсусијјәтләри илә јанашы, башга кәндхудаларын да халгла рәфтарыны, әхлаг вә давранышларыны, мә'нәви аләмини нәзәрдән гачырмамыш, Худајар бәјин шәхсиндә үмумиләшдирмишдир.

Јазычы һәјатда мүшаһидә етдији һадисәләрин һансы чәһәтини гәләмә алачағыны, һансы истигамәтдә инкишаф етдирәҹәјини мүәјјәнләшдирдикдән сонра она мүнасиб форма сечмәк, ону охучуја һансы јолла чатдырмаг барәсиндә дүшүнүр. Һадисәләр бәдии әдәбијјатда бә'зән тәһкијә јолу илә данышылыр, бә'зән јенидән ҹанландырылыр, бә'зән дә шаирин һиссләринин, һадисәдән алдығы тәәссүратын тәзаһүрү кими мејдана чыхыр.

Бәдии әдәбијјатда һадисәләр бә'зән гејри-инсани аләмә, һејванлар вә биткиләр аләминә көчүрүләрәк аллегорик шәкилдә верилир. Јазычы бу вә ја башга әдәби форманы сечәркән бир мүһүм чәһәтә — мәзмунла форманын вәһдәтинә хүсуси фикир верир. Бу мүһүм чәһәти билмәдән, шүурлу сурәтдә дәрк етмәдән әсәри баша дүшмәк вә ондан нәтичә чыхармаг чәтиндир.

Бәдии әсәрин гурулушу һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олмаг ону дәрк етмәјә, идеја-бәдии чәһәтдән баша дүшмәјә көмәк едир. Әсәрин гурулушу (әдәбијјатшүнаслыгда буна композисија да дејилир), һадисәләрин инкишаф етдирилмәси (сүжети) дә онун бәдии кејфијјәти үчүн шәртдир. Классик вә мүасир әдәбијјатымызы зәнкинләшдирән ән көзәл нүмунәләрин һәр бири мүәјјән композисијаја маликдир. Мәсәлән, VIII синифдә тәдрис олунан «Лејли вә Мәчнун» поемасынын спесифик чәһәтләрини нәзәрдән кечирәк. Шаир Шәргин классик ән'әнәләринә садиг галараг, поеманын әввәлиндә мүхтәлиф мәзмунлу рүбаи вә гәсидәләр верир. Лакин шаир бурада әсас һадисәнин гурулуб инкишаф етдирилмәсиндә өзүнүн сәнәткарлыг гүдрәтини нүмајиш етдирир. М. Фүзули Лејли илә Мәчнунун илк көрүшүнү баһар фәслиндә чәмәнликдә тәсвир едир, һадисәләри гыш фәслиндә сона чатдырыр. Башга сөзлә десәк, Лејлинин өлүмүнү гыш фәсли илә әлагәләндирир: гыш бағчаларын көзәллијини гарәт етмишди. Бағ матәмә чеврилмиш, гарғаларын гырылтысы ешидилирди. Лаләләр Лејли кими өртүлмүш, ағачлар исә Мәчнун кими чылпаг галмышды. Күлүн, лаләнин чырағы сөнмүш, сулар донмуш, тәбиәт матәм либасы кејинмишди.

Демәк, шаир тәсвир олунан һадисәни гуруб инкишаф етдирдикчә әтраф мүһитдә, тәбиәтдә мүшаһидә олунан дәјишиклији һадисәләрин кедиши илә, гәһрәманларын дахили аләми илә әлагәләндирир, идејанын, мәзмунун охучуја ајдын чатмасы үчүн онлардан истифадә едир.

Јахуд халг шаиримиз С. Вурғун:

«Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән.
Гој Вәтән торпағы ајаға галхсын,
Һәр икид көзүндән илдырым чахсын».

дејәркән, өз ше'ринин сүнкүјә, силаһа чеврилдијини көстәрир, онун гаршысындакы мәгсәд вә гајәни мүәјјән едир.

Көрүндүјү кими, сөз бәдии әсәрдә мүхтәлиф мә'на кәсб едир: бә'зән әтрафа әтир сачан күл, бә'зән һәдәфә ачылан атәш, бә'зән рәссамын әсәрини бәзәјән јағлы боја ролуну ојнајыр вә с. Јазычы гаршыја гојдуғу мәгсәдә наил олмаг үчүн мәҹазлар системи јарадыр, тәсвирини вердији објектә јени сурәтләр верир: епитетләр, тәшбеһләр, истиарәләр, мүбалиғәләр јарадыр, мүхтәлиф синтактик фигурлардан истифадә едир.

Әдәбијјатда халгын зәнкин сөз хәзинәсиндән истифадә етмәк вә сөзә мәчази мә'на вермәкдә јазычы мүәјјән гајдаја, принсипә әсасланыр. Мәсәлән, «Меһрибан күнәш күлүр, далғалар бүтүн кечәни ојнаја-ојнаја атылыб-дүшмүшләр. Инди исә онлар јорулуб әлдән дүшмүш, јашыл палтарлары әзилмиш, мәхмәр әтәкләри долашыг дүшмүшдүр» (М. Горки) парчасында **күнәшин күлмәси, далғаларын әтәкләринин долашыг дүшмәси** демәклә, јазычы мәҹазлардан истифадә етмиш вә инсана мәхсус олан «күлмәк» хүсусијјәтини күнәшин үзәринә көчүрмәклә **истиарә** јаратмышдыр. Јахуд күнәшли сәһәр вахты дәниз сәтһинин көркәми илә јашыл мәхмәрдән тикилмиш палтар арасында охшарлыг әсасында **тәшбиһ** јаратмышдыр. Даһа доғрусу, јазычы сәһәр күнәшин доғмасы заманы сакит дәнизин көркәмини өзүнәмәхсус бир үслубла тәсвир етмишдир. Јазычынын үслубуну, тәбиәт көзәлликләринә вурғунлуғуну о заман баша дүшмәк олар ки, әдәбијјатшүнаслыгдан бәдии дил вә үслуб һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә едилмиш олсун.

5. Сифариш 685.

Scanned with ACE Scanner

Бәдии әсәрин естетик маһијјәтинин ачылмасында әдәбијјат нәзәријјәси биликләринин ролу.

Тәсвир олунан әшја вә һадисәләрин спесифик чәһәтләри һәмишә өз ифадәсини бәдии әсәрдә тапыр. Охучу һәмин спесифик чәһәтләрин көмәји илә әшја вә һадисәләри гаврајыр вә онлары бир-бириндән фәргләндирир, јахшыны писдән, көзәли чиркиндән ајырыр. Әдәбијјат һәјаты, варлығы образлар васитәси илә әкс етдирдијиндән јазычы тәсвир олунан әшјанын, һадисәнин бүтүн инчәлијинә, хоша кәлән чәһәтләринә диггәт едир вә ону әсәрдә мүхтәлиф штрихләрлә вермәјә чалышыр. Мәсәлән:

«Сәһәр көзләрими ачдығым заман күнәш доғмуш, шәфәгдән һөрүлмүш сачларыны отлу-чичәкли дағларын, јамјашыл дуран мешәнин үстүнә дағытмышды. Тез алачыгдан чыхдым. Һава о гәдәр саф, о гәдәр көзәл иди ки, һәр шеј инсанын үзүнә күлүрдү... Кечәки јағышдан чичәкләрин, јарпагларын учларындан салланан дамчылар күнәшин ал шәфәгләри алтында алмаз кими пар-пар парылдајыр, әтрафа ишылтылар сачырды. Кичик гушлар јашыл будагларда ганадларыны күнәшә доғру ачараг, һәм гурудур, һәм дә көзәлликләрә бахыр, ал-јашыла бүрүнмүш тәбиәти дадлы нәғмәләри илә алгышлајырдылар» (А. Шаиг). Бу парчада јағышдан сонра ачылан сәһәрин тәсвири верилир.

Јазычы белә тәшбеһ вә истиарәләрин васитәси илә тәбиәт көзәлликләрини нәзәрә чарпдырыр, сөзлә сәһәрин лөвһәсини јаратмагла охучунун һиссләринә, мә'нәви аләминә тә'сир көстәрир.

Әдәбијјатын естетик маһијјәтиндән данышан тәдгигатчылар һаглы олараг көстәрирләр ки, истиарә әсәрин охунмасы вә ја тәһлили заманы охучуну ассосиасијанын көмәји илә јазычынын тәсвир објектини мүшаһидә етмәјә, гаврамаға мәчбур едир. Бу, доғрудан да беләдир. Бәдии әсәрдә ишләдилән тәшбеһ вә истиарәләрин васитәси илә тәсвир едилән објект, хәјалән нәзәрдә чанланыр, елә бил онлар охучунун һиссләринә тә'сир едир, охучу онлары көрүр, ја да сәсләрини ешидир вә с. ја ондан хошланыр, ја да әксинә, ондан икраһ едир. Мәсәлән:

«Сулар дашдан-даша ахыр, төкүлүр,
Чынгыллар ичиндә уғунуб күлүр».
(Р. Рза)

мисраларыны охујанда истәр-истәмәз адам өзүнү чај кәнарында һисс едир. Ахан сујун дашлара дәјдикчә чыхардығы сәс күлүшә, һәм дә уғултулу күлүшә бәнзәдилир. Бу бәнзәтмә охучунун руһуну охшајыр, она ләззәт вә һәзз верир.

Әлбәттә, бәдии әсәрин естетик маһијјәтини изаһ етмәк үчүн әдәбијјатдан истәнилән гәдәр мисал кәтирмәк мүмкүндүр. Лакин әсас мәсәлә шакирдләри бәдии естетик маһијјәтини гаврамаға јөнәлдән, истигамәтләндирән васитәни хатырлатмагдан вә варлығы дәрк етмәнин јолларыны көстәрмәкдән ибарәтдир. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бәдии әсәрин естетик чәһәтини анчаг ајры-ајры парчаларда, сөз вә ифадәләрдә ахтармаг сәһв оларды. Бәдии әсәри естетик бахымдан гијмәтләндирәркән ону бүтөвлүкдә көтүрмәк, тәркиб һиссәләри арасындакы бағлылыг, аһәнкдарлығы көстәрмәк лазымдыр.

Јазычынын көзәллик идеалы һәјатдыр, о, һәјатдан гидаланыр вә ондан илһам алыр; һәјатдан алдығы һадисәләри өз көзәллик идеалы бахымындан тәсвир вә ја тәрәннүм едир. Мәһз она көрә дә тәдрис просесиндә јазычынын көзәллик идеалына мүнасибәт билдирмәк үчүн әсәрдәки ајры-ајры деталлары бир-бири илә әлагәдә, вәһдәтдә көтүрмәк лазымдыр.

Бәдии әсәрин естетик маһијјәтини баша дүшмәк үчүн әдәбијјат нәзәријјәсиндән өјрәдилән биликләрә әсасланмаг лазымдыр. Әдәбијјатшүнас Л. Тимофејев һаглы олараг гејд едир ки, бәдии әсәрин охучуја естетик тә'сири о заман күчлү олар ки, онун гурулушуну, үзви шәкилдә бирләшән елементләрини, тәркиб һиссәләрини баша дүшәсән. Бу исә јалныз әдәбијјат нәзәријјәсиндән әлдә едилмиш биликләрин көмәји илә мүмкүндүр.

Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк вә онларда дилин зәнкинликләриндән истифадә етмәк бачарығы јаратмагдыр. Дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир. Дил тәфәккүрүн ифадә формасыдыр. Демәли, дүшүнмәк инсан үчүн ән бөјүк кејфијјәт олдуғу кими, дүшүндүјүнү ифадә етмәк, ону башгасына ајдын чатдырмағы бачармаг да ән көзәл мә'зијјәтләрдәндир.

Әлбәттә, нитг өзү дә мүхтәлиф саһәлидир. Әдәбијјат тәдриси илә әлагәдар ән чох бәдии нитгдән, көзәл данышыгдан вә она саһиб олмаг јолларындан бәһс олунмалыдыр. Әдәбијјат дедикдә бәдиијјат, мүзәјјәнлик, ифадәлилик нәзәрдә чан-

Scanned with ACE Scanner

ланыр. Бәдии нитг, бәдии данышыг чанлы халг дилинин ширәсиндән гидаланан, онун инчәлијини, көзәллијини, мә'на чаларлығыны әкс етдирән ифадә тәрзидир, үслубдур.

Данышыгда дилин үслуби имканларындан, онун инчәликләриндән, башга сөзлә, зәнкин сөз хәзинәсиндән јерли-јериндә, мәһарәтлә истифадә етмәји бачармаг лазымдыр. Демәк, мүәллим тәдрис просесиндә тә'лим материалы васитәсилә шакирдләрин бәдии нитгини инкишаф етдирмәјә диггәти артырмалы вә бу иши ики истигамәтдә: һәм шифаһи, һәм дә јазылы шәкилдә апармалыдыр. Бу, о демәкдир ки, шакирд һәм бәдии шәкилдә данышмағы, һәм дә јазмағы бачармалыдыр. Бунун үчүн дилдәки сөзләрдән, ифадә васитәләриндән дүзкүн истифадә етмәји, нәзәрдә тутулан фикри һансы сөзлә даһа дәгиг, дүрүст ифадә едәчәјини мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр.

Демәк, фикри дәгиг ифадә етмәк үчүн сөзләрин сечилмәси чох мүһүмдүр. Сөзләрин дүзкүн сечилмәсиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән алынан биликләр мүһүм рол ојнајыр.

Јухарыда гејд олунанлары үмумиләшдирәрәк дејә биләрик ки, әдәби әсәрин баша дүшүлмәси, онун идеја-мәзмунунун дәрк олунмасы вә бәдии сәнәткарлыг чәһәтдән гијмәтләндирилмәсинин әсасыны әдәбијјат нәзәријјәсинә аид биликләр тәшкил едир. Бу биликләр әдәбијјатын ичтимаи-тарихи әһәмијјәтини, ичтимаи шүур формаларындан бири олдуғуну дәрк етмәјә көмәк едир, образлығын сирләрини өјрәдир, әсәри естетик чәһәтдән баша дүшмәјә истигамәтләндирир. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүәјјән биликләрә саһиб олмадан бәдии әсәри идеја-бәдии чәһәтдән тәһлил етмәк, ондан лазыми нәтичә чыхармаг мүмкүн дејил.

Әдәбијјат тәдриси гаршысында дуран бүтүн бу чәһәтләр әдәбијјат нәзәријјәсинә даир биликләрлә сых әлагәли олдуғу үчүн мүәллим шакирдләрин бу биликләрлә силаһланмасына хүсуси диггәт јетирмәли, програмда өјрәдилмәси тәләб олунан нәзәри анлајышлары шакирдләрә мәнимсәтмәлидир.

X СИНФИН «ӘДӘБИЈЈАТ» ДӘРСЛИЈИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

Дурсун МӘММӘДОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Академик М. Ариф вә профессор П. Хәлиловун X синиф үчүн јаздыглары «Әдәбијјат» дәрслији јени програмын тәләбләринә әсасән тәртиб едилмишдир.

Мүәллифләр дәрслији методоложи вә елми-методик чәһәтдән дүзкүн гурмуш, китабын тәртиби вә ишләнмәсиндә педагокиканын, хүсусән дидактиканын мә'лум принсипләрини әсас көтүрмүшләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, индики шәраитдә биз, әдәбијјаты кәнчләрә јалныз бир инчәсәнәт әсәри кими јох, ону һәм дә фәлсәфи, етик вә сијаси аспектдә дә өјрәтмәлијик. Дәрслик мүәллифләри дә мәһз бу ганунаујғун тәләби нәзәрә алмыш, дәрсликдә олан һәр бир бәдии әсәрин тәһлилинә: 1) фәлсәфи-идраки, 2) сијаси-идеоложи вә 3) бәдии-емосионал чәһәтдән јанашмышлар.

Дәрслијин «Кириш» һиссәсиндә Русијада азадлыг һәрәкатынын үч дөврү вә хүсусән, пролетар дөврү һаггында мә'лумат верилир вә бу дөвр әдәбијјатынын спесифик хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр. Бу һиссәдә совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун шәкилдә тәһлил олунур. Әдәбијјат вә инчәсәнәтин һәјаты дәрк етмәк, ону ингилаби јолла дәјишдирмәк васитәси олдуғу изаһ олунур. Дәрсликдә 20-чи илләрин антиреалист чәрәјанлары декадентчилик, модернизм, футуризм вә башгаларынын маһијјәти садә, анлашыглы бир дилдә шәрһ едилир. Онларын јаланчы ингилаби дон кејмәләри, классик әдәби ирсә бәдии реалист ән'әнәләрә дүшмән мүнасибәт бәсләмәләри

көстәрилир. Бу чәрәјанларла мүбаризәдә әсил социалист әдәбијјатынын формалашмасы просеси тәсвир олунур.

Совет әдәбијјатынын әсас принсипләри олан: партијалылыг, халгилик, тарихи варислик вә социализм реализминин һәлледичи вә истигамәтверичи ролу гејд олунур. Совет әдәбијјатынын халг һәјатыны екс етдирмәси, онун мәдәни-естетик вә мәфкурә тәрбијәсинә хидмәт етмәси вә әдәбијјатын әсил јарадычысынын халгын өзү олмасы факты көстәрилмишдир.

Доғрудур, бу мәсәләләр бундан әввәлки, кечмиш дәрсликдә дә вар иди. Лакин орада мәсәләләр бир гәдәр мүчәррәд шәкилдә гојулур вә изаһында ашкар стандарт елми услуб һисс олунурду ки, бу да орта мәктәб дәрслији үчүн јахшы һал дејилди.

А. Дементјев, Е. Наумов, Л. Плоткинин X синифләр үчүн јаздыглары «Русскаја советскаја литература» дәрслијиндә совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри, әдәбијјатын партијалылығы вә халгилији, совет әдәбијјатынын јарадычылыг методу, онун формача милли, мәзмунча социалист олмасы, совет әдәбијјатынын дүнја мигјасында әһәмијјәти дәрслијин сонунда — нәтичә һиссәсиндә верилмишдир. М. Ариф вә П. Хәлиловун дәрслијиндә исә бүтүн бу мәсәләләрин шәрһи китабын нәтичә һиссәсинә дејил, киришинә дахил едилмишдир ки, бизчә бу, елми-методоложи вә методик чәһәтдән даһа мәгсәдәујғундур. Чүнки, әввәлчә совет әдәбијјатынын нәзәри мәсәләләрини билмәдән, онун әсас хүсусијјәтләри илә шакирдләри таныш етмәдән, дәрсликдә олан сәнәткарларын јарадычылығыны тәһлил етмәк, онларын әсәрләрини шакирдләрә дүзкүн изаһ етмәк олмаз.

Дәрсликдә дөрд ичмал характерли мөвзу («1917—1931-чи илләрдә әдәбијјат», «1932—1945-чи илләрдә әдәбијјат», «1945—1953-чү илләрдә әдәбијјат» вә «1954—1970-чи илләрдә әдәбијјат») вә он ики әдәби шәхсијјәтин һәјат вә јарадычылығы верилмишдир.

Мә'лумдур ки, совет әдәбијјаты милли формаја, социалист мәзмуна маликдир. Бу әдәбијјаты һәр халг өз дилиндә, өз милли ән'әнәләри әсасында јарадыр. Лакин һамысында үмуми истигамәт, идеја бирдир. Доғрудур, сон заманларда совет әдәбијјатынын формача милли олмасы фикринин көһнәлдијини иддиа едәнләр дә тапылыр. Онлар белә һесаб едирләр ки, инди рус, азәрбајчанлы, күрчү вә с. характери јохдур.

Буларын һамысынын синтези олан совет адамы характери јаранмышдыр. Белә олдугда милли формалар јох олур. Бу зәрәрли идејанын әксинә олараг, дәрсликдә совет әдәбијјатынын формача милли олмасы мәсәләсинин ајдынча изаһы верилмишдир. Дәрсликдә һәмчинин ајры-ајры милли әдәбијјатларын өјрәнилмәсинә дә кениш јер верилмишдир. Мәсәлән, «Гафгаз халглары әдәбијјаты», «Орта Асија халглары әдәбијјаты», «Украјна әдәбијјаты» вә «Прибалтика республикалары әдәбијјаты» башлығы алтында верилән кичик очеркләр буна мисал ола биләр. Дәрслик мүәллифләриндән проф. П. Хәлиловун ССРИ халглары әдәбијјатынын маһир биличиси олмасы да бу дәрслијә бир орижиналлыг кәтирмишдир.

Дәрсликдә «Ч. Чаббарлы» мөвзусу чох мүкәммәл ишләнмиш бир бәһсдир. Шакирдләр Азәрбајчан совет әдәбијјаты классикинин чохсаһәли фәалијјәти илә әтрафлы таныш ола билирләр. Гејд етмәк лазымдыр ки, көһнә дәрсликдә Ч. Чаббарлынын ше'р вә һекајәләри онун драм әсәрләриндән сонра тәһлил олунурду ки, бу да елми чәһәтдән дүзкүн дејилди. Чүнки Чаббарлынын «Фирузә» һекајәси мүстәсна олмагла онун бүтүн ше'р вә һекајәләри драм әсәрләриндән әввәл јазылмышдыр. Јени дәрсликдә бу гүсур дүзәлдилмиш, Ч. Чаббарлынын ше'р вә һекајәләринин тәһлили драм әсәрләриндән әввәлә кечирилмишдир.

Көһнә X синиф дәрслијиндә драматургун анчаг «Алмаз» вә «1905-чи илдә» пјесләриндән данышылдығы һалда, јени дәрсликдә сәнәткарын «Вәфалы Сәријјә», «Солғун чичәкләр», «Нәсрәддин шаһ», «Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Од кәлини», «Севил» вә с. әсәрләринин дә гыса хүласәси верилмишдир. Бу чәһәт Ч. Чаббарлы јарадычылығыны бир күлл һалында шакирдләрин нәзәриндә чанландырмаға имкан вермишдир. Әдибин орта мәктәбдә кениш шәкилдә тәдрис олунан «Алмаз» вә «1905-чи илдә» пјесләринә кәлдикдә исә, бу әсәрләр доғрудан да гүдрәтли бир гәләмлә јазылмыш сәнәт абидәләридир. Бу әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин шакирдләрә дәриндән өјрәдилмәси мүәллимдән әсил мә'нада педагожи усталыг тәләб едир. Көһнә дәрсликдә әдәби әсәрләрин сәнәткарлыг чәһәтдән тәһлили дә сәтһи верилмишдир ки, бу гүсур да јени дәрсликдә өз јолуна гојулмушдур.

X синфин бу дәрслијинә јени әдәби шәхсијјәтләрин — Һүсејн Чавид, Абдулла Шаиг, Мәммәд Сәид Ордубади кими

Scanned with ACE Scanner

әдибләрин дә дахил едилмәси, бу дәрслијин мәзијјәти һесаб олунмалыдыр. Бундан башга, дәрсликдә С. Вурғунун «Вагиф», М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә», Р. Рзанын «Ленин» поемаларынын тәһлили елми-методик чәһәтдән хејли дәринләшдирилмиш, мүасир әдәбијјатшүнаслығын вә әдәби тәнгидин сүзкәчиндән кечирилмишдир.

Дәрсликдә С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин, С. Рәһимовун «Меһман» повестинин, Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәһлили өз орижиналлығы, елми дәринлији, тәһлилин нәзәри сәвијјәси вә дилинин анлашыглы олмасы илә сечилир ки, бу да тамамилә тәбиидир. Чүнки јени әдәбијјат програмынын башлыча хүсусијјәтләриндән бири дә бу фәннин тәдрисинин нәзәри сәвијјәсинин јүксәлдилмәсини тәләб етмәсидир.

Дәрсликдә «Вагиф» пјесинин композисијасы вә дикәр бәдии хүсусијјәтләри јахшы тәһлил олунмушдур. Хүсусән, пјесин сүжет мәрһәләләри (експозисијасы, завјазкасы, кулминасијасы, развјазкасы, финалы) әтрафлы тәһлил олунур. Пјесин дили һаггында биткин вә мәзмунлу мә'лумат верилир. Лакин көһнә дәрсликдә олдуғу кими, бурада да пјесдәки дәрин вә һикмәтли афоризмләр јенә дә изаһсыз галмышдыр.

«Меһман» повестинин тәһлилиндә образларын сәчијјәсинә кениш јер верилмишдир. Әсәрин композисијасы вә бәдии хүсусијјәтләри изаһ олунмушдур. Лакин бурада да бир методик тәләб көзләнилмәмишдир. Принсип е'тибары илә әввәлчә мүсбәт, сонра исә мәнфи сурәтләрин сәчијјәси верилмәлидир. Дәрсликдә исә әввәлчә Муртузов, Зәрринтач, Мәммәдхан, сонра исә Меһман, Мәликә ханым вә Мәликзадәнин сәчијјәси верилир ки, бу да методик чәһәтдән дүзкүн дејилдир.

Халг шаири Р. Рзанын һәјат вә јарадычылығы һаггында әввәлки дәрсликдә һеч бир мә'лумат верилмир, јалныз «Ленин» поемасы һаггында 2 сәһифәјә јахын гысача хүласә верилирди ки, бу да һәмин сәнәт әсәринин һәгиги ләјагәтини екс етдирә билмирди. Јени дәрсликдә Р. Рзанын һәјат вә јарадычылығы һаггында әтрафлы мә'лумат верилир вә «Ленин» поемасы идеја-бәдии чәһәтдән мүкәммәл тәһлил олунур. Поеманын бәдии хүсусијјәтләри: јазы тәрзи, үслубу, гафијә гурулушу, тәзадлары, тәсвир вә ифадә васитәләри бирәр-бирәр ајдынлашдырылмышдыр.

Дәрсликдә бир мәсәлә дә јенидир. О да бундан ибарәтдир ки, индијә гәдәр орта мәктәбин әдәбијјат дәрсликләриндә әдәби тәнгид мәсәләләри лазыми гәдәр ишыгландырылмырды вә програмда әдәби тәнгидин өјрәнилмәсинә хүсуси дәрс саатлары верилмирди. Сов.ИКП МК-нын әдәби тәнгид һаггындакы сон гәрары көстәрди ки, әдәби тәнгид әдәбијјатымызын идејача сағламлашмасында, бәдии чәһәтдән мөһкәмләнмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бәдии әдәбијјатын инкишафында әдәби-бәдии тәнгидин ролу бөјүкдүр.

Мәһз буна көрә дә дәрслик мүәллифләри әдәби-бәдии тәнгид һаггында ајрыча бәһс етмәји лазым билмишләр. Дәрсликдә Азәрбајчан әдәби тәнгидинин көркәмли нүмајәндәләри олан Мустафа Гулијев, Әли Назим, Һәнәфи Зејналлы, Мәммәд Ариф, Мәммәд Чәфәр вә башгаларынын һәјат вә јарадычылығы илә шакирдләр әтрафлы таныш едилмишдир.

Әлбәттә, дәрслијә бә'зи ирадлар да тутмаг олар. Китабда Азәрбајчан совет јазычыларынын әдәби портретләринин верилмәси М. Ибраһимовла гуртарыр. Беләликлә дә шакирдләримиз һәлә дә Азәрбајчан совет әдәбијјатыны өз көркәмли әсәрләри илә зәнкинләшдирән Ә. Вәлијевин, И. Әфәндијевин, И. Шыхлынын, Б. Бајрамовун, Б. Ваһабзадәнин, Н. Хәзринин вә башга бу кими јазычыларын тәрчүмеји-һалы, әсәрләри илә орта мәктәбдә таныш ола билмирләр. Бир сөзлә, әдәбијјатымызын сон 15—20 иллик тарихи дәрсликдә јахшы тәмсил олунмамышдыр. Бунунла да шакирдләр мүасир әдәби просесдән тәчрид олунмушлар. Әкәр кәләчәкдә дәрслик јенидән ишләнәрсә, бә'зи суалларын гојулушуна вә тәртибинә дә диггәт јетирмәк лазым кәләчәкдир.

Бундан башга, дәрсликдә бә'зи елми термин хәталарына да јол верилмишдир. Мәсәлән, 81-чи сәһифәдә охујуруг: «30-чу илләрдә ә д ә б и т ә н г и д саһәсиндә фәал чалышанлардан М. Әләкбәрлини, М. Рәфилини, Һ. Әфәндијеви вә башгаларыны гејд едә биләрик. Әдәби тәнгидлә јанашы, әдәбијјатшүнаслыг да инкишаф едирди». Мә'лумдур ки, әдәбијјатшүнаслыг елми үч һиссәдән: әдәби тәнгид, әдәбијјат тарихи вә әдәбијјат нәзәријјәсиндән ибарәтдир. Демәли, әдәби тәнгид өзү дә әдәбијјатшүнаслыгдыр. Лакин дәрслик шакирдләрдә белә тәсәввүр ојада биләр ки, бунлар башга-башга шејләрдир.

Әлбәттә, белә хәталар асанлыгла ислаһ олуна биләр. Бүтөвлүкдә дәрслик бу күнә гәдәр нәшр олунмуш X синиф китаблары ичәрисиндә елми-нәзәри чәһәтдән ән мүкәммәли, методик тәләбләр бахымындан ән санбаллысы һесаб олуна биләр.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИ-БӘДИИ ЈАЗЫЛАР ҺАГГЫНДА

Нағы КҮНӘШЛИ

Әдәби-бәдии јазылар шакирдләрин әдәбијјатдан вә башга фәнләрдән, һәмчинин синифдәнхарич охудуглары китаблардан алдыглары билији мејдана чыхарыр, онларын јазы мәдәнијјәтини инкишаф етдирир.

Бундан әлавә әдәби- бәдии јазылар шакирдләрин бу вә ја дикәр әсәр һаггында өз фикирләрини мүстәгил олараг јаза билмәк бачарығыны инкишаф етдирир, тәкмилләшдирир, мөһкәмләндирир.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләри, һәр шејдән әввәл, әдәби-бәдии јазыларын мүвәффәгијјәтли, ардычыл, мәзмунлу олмасы үчүн шакирдләрә мөвзу илә әлагәдар сәрбәст план тутмағы өјрәдирләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зән шакирд мөвзу һаггында кениш мә'лумата малик олса да, лакин план јазмағы бачармыр.

Һәлә ибтидаи синифләрдән шакирдләр план тутмағы өјрәнирләр. Хүсусилә, садә план формасындан јери кәлдикчә истифадә едирләр. Бу мәгсәдлә дә програмда ајрыча саат верилмишдир. Јухары синифләрә кечдикчә бу вәрдиш даһа да мөһкәмләндирилир.

Шакирдләр јухары синифләрдә мүрәккәб план тәртиб етмәк гајдасы илә таныш олур, јазыларында ондан истифадә едирләр. Беләликлә, шакирдләр јухары синифләрдә садә вә мүрәккәб план тутмаг үзәриндә ишләмәк вәрдиши газанырлар.

Мүәллимләр шакирдләрин план тутмаг вәрдишини даһа да мөһкәмләндирмәк үчүн синифдәнхарич вахтдан да истифадә едирләр, Бу мәгсәдлә дә онлар габагчадан шакирдләрә онларын таныш олдуглары мүәјјән мөвзу тәклиф едир, онлар да һәмин мөвзу үзрә план тутурлар. Мүәллим тәртиб олун-

муш планларын бир нечәсини нәзәрдән кечирир, мүшаһидә едилмиш нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мүвафиг көстәриш вә мәсләһәтләр верир. Сонра да һәмин планлар шакирдләрлә бирликдә синифдә вә ја синифдәнхарич вахтда мүзакирә олунур. Јахшы тәртиб олунмуш планлардан нүмунәләр охунур.

План тутмаг үзәриндә иш X синфә гәдәр давам етдирилир, мөһкәмләндирилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, план тәртиб етмәјә јахшы вәрдиш етмиш шакирдләр, али мәктәбдә әдәбијјатдан апарылан јазылы гәбул имтаһанларында да чәтинлик чәкмир, мәзмунлу, ардычыл иншалар јазырлар.

Орта мәктәбдә мүәллимләр сәрбәст јазыларын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә едирләр. Бунлардан бири мүәјјән бир әсәр үзрә бир вә ја бир нечә сурәтин характеристикасыны јазмагдыр.

Мүәллимләр мүәјјән әсәр үзрә бир вә бир нечә сурәтин характеристикасынын нечә јазылмасыны шакирдләрә изаһ едирләр. Сонра да онлар практик ишә кечирләр: әввәлчә бир нечә дәфә мүәјјән план үзрә шифаһи, сонра да јазылы характеристика тәртиб едирләр. Биз бир нечә мәктәбдә шакирдләрин јаздыглары характеристикаларла таныш олдуг. Мә'лум олду ки, бә'зи шакирдләр характеристика јазмагда ја чәтинлик чәкир, ја да бачармырлар. Даһа доғрусу, характеристика әвәзинә әсәрин мәзмунуну јазырлар. Бә'зиләри дә характеристика јазаркән сурәтин шәхси вә ичтимаи чәһәтләрини нәзәрә алмырлар. Онлар јаздыглары сурәтин һансы синиф, тәбәгәнин нүмајәндәси олдуғуну, кимин хејринә вә кимә гаршы һәрәкәт етдијини, мүәллифин она нечә мүнасибәт бәсләдијини иншада көстәрмирләр. Бундан әлавә, шакирдләр сурәтин шәхси чәһәтләрини, портретини, дахили аләмини гејд етмирләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, 8—10-чу синифләрдә шакирдләрә ашағыдакы мөвзуларда характеристика јаздырмаг олар:

«Гачаг Нәби» дастанында Нәби вә Һәчәр сурәтләри; «Хосров вә Ширин» поемасында Фәрһад сурәти; М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында Лејли сурәти (8-чи синиф); М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасында Һачы Гара, Һејдәр бәј, Сона ханым сурәтләри, «Алданмыш Кәвакиб» һекајәсиндә Јусиф Сәррач вә Шаһ Аббас сурәтләри (9-чу синиф); Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасында

Scanned with ACE Scanner

Искәндәр вә Шејх Нәсруллаһ сурәтләри; Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндә Ејваз, Бахшы вә Сона сурәтләри; «Алмаз пјесиндә Һачы Әһмәд вә Алмаз сурәтләри; М. Горкинин «Ана» әсәриндә Павел Власов, Ниловна сурәтләри; А. Фадејевин «Кәнч гвардија» әсәриндә Олег Кашевој сурәти (X синиф) вә с.

Мүәллимләр характеристикаларын мүвәффәгијјәтлә јазылмасы үчүн тәкчә дәрсликдә верилмиш һиссәләри синифдә шакирдләрә охутмагла кифајәтләнмирләр. Онлар һәмин әсәрләрин шакирдләр тәрәфиндән габагчадан там охунмасына наил олурлар. Бу иш һәр рүб үчүн програма дахил едилмиш әсәрләр үзрә планлашдырылыр.

Шакирдләр әсәрләри садәчә олараг охумурлар. Онлар һәр һансы бир әсәри охудугча јазачаглары сурәт һаггында гејдләр апарыр, ситатлар сечир, јазы просесиндә бунлардан истифадә едирләр.

Әдәбијјат мүәллими И. Бабајев (Ләнкәран, 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими) чалышыр ки, шакирдләр иншалары өз сөзләри, өз ифадәләри илә јазсынлар. Јазыларда китаб дили, дәрсликдән көчүрүлмүш һазыр чүмләләр олмасын. И. Бабајев шакирдләрә баша салмышдыр ки, һазыр чүмләләрдән истифадә едән адамларын бејни дејил, дилләри ишләјир.

Беләликлә, мүәллим шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини кенишләндирмәјә наил олур.

Әдәбијјат мүәллимләри бу вә ја дикәр сурәтин характеристикасынын јазылмасында мүгајисәдән дә истифадә едирләр. Бурада хүсусилә охшар вә бир-биринә экс сурәтләрин характеристикасынын јазылышында мүгајисәдән истифадә олунур. Мәсәлән, «1905-чи илдә» әсәри үзрә Ејваз, Бахшы вә Володин охшар сурәтләрдир. Белә јазыларда шакирдләр һәр үч сурәтин ингилабчылара хас олан нәчиб кејфијјәтләри (мүбариз, мөһкәм ирадә, достлугда сәдагәтли, дүшмәнә гаршы барышмаз олдуглары) әсасландырылыр.

Мүәллимләр экс сурәтләрин характеристикасыны да шакирдләрә јаздырырлар. Әлбәттә, охшар сурәтләрин характеристикасы экс сурәтләрин характеристикасындан фәргләнир.

Орта мәктәбләрдә конкрет мөвзулар үзрә иншалар да апарылыр. Белә јазылар башга јазылардан өз мәзмун вә формасы е'тибары илә фәргләнир. Бу нөв јазылар үчүн ил мүддәтиндә кечилмиш бәһсләр үзрә мөвзулар мүәјјән едилир вә конкрет бәһс әһатә олунур.

Конкрет јазы үчүн мөвзу сечмәк дә мүһүм мәсәләдир. Һәр шејдән әввәл, сечилән мөвзу кечилмиш материалдан көтүрүлмәлидир.

Конкрет јазы үчүн бир, контрол јазы үчүн үч мөвзу сечилир. Контрол јазы үчүн мүәјјән едилмиш һәр үч мөвзу чәтинлик е'тибары илә бәрабәр олур.

Контрол јазы үчүн бир вахтда үч мөвзунун верилмәси фајдалыдыр. Һансы мөвзу мүвәффәгијјәтсиз јазылмышса, бунун сәбәбләри өјрәнилир, гаршысыны алмаг үчүн тәдбир көрүлүр.

Белә јазыларда мөвзунун гојулушу истигамәтләндиричи олур.

Јазы заманы бә'зән бир сыра шакирдләрин көмәјә еһтијачы олур. Мүәллим кимин һансы мөвзуну јаздығыны өјрәнир, сонра планла таныш олур, лазым кәлдикдә көмәк көстәрир. Әлбәттә, бу көмәк шакирдә билмәдијини хатырлатмаг характери дашыјыр.

Мүәллим јазыны контрол мәгсәди илә верирсә, шакирдләрә көмәк көстәрилмир. Шакирдләр мүстәгил олараг јазыја башлајыр, ону давам етдирир, тамамлајырлар. Конкрет јазылар үзрә апарылан контрол јазылар шакирдләрин билијини јохламаг, мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә кечирилир.

Мүәллимләр орта мәктәбдә шакирдләрә мүчәррәд мөвзуларда да јазы ишләри верирләр. Мүчәррәд јазылар шакирдләрин көрүш даирәсини, сијаси шүуруну, билијини өјрәнмәјә имкан јарадыр. Белә јазыларда шакирдләр ичтимаи-сијаси һадисәләрә өз мүнасибәтләрини дә билдирирләр. Мәһз она көрә дә белә јазылар үчүн мөвзу сечәркән онун тәрбијәви тә'сири дә нәзәрә алынмалыдыр.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ГАБИЛИЈЈӘТИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Камал МӘҺӘРРӘМОВ,
Ағдам шәһәриндәки 8 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Әдәбијјатын тәдрисиндә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн мән биринчи нөвбәдә инсана бәдии зөвг верән, ону дүшүндүрән, онун әхлагынын камилләшмәсинә көмәк едән сәнәтә—әдәбијјата мараг вә һәвәс ојатмаға чалышырам. Бу марағы мән ушагларда ашағы јашларындан инкишаф етдирмәјә чалышырам. Мән бөјүк пролетар јазычысы М. Горкинин ашағыдакы сөзләрини һәмишә әзиз тутурам.

«Инсан өз тәбиәти е'тибарилә сәнәткардыр. Бунун үчүн онун јарадычылыг габилијјәтини лап кичик јашларындан инкишаф етдирмәк лазымдыр».

VII синифдә халг шаиримиз С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығыны кечәркән һәм бөјүк шаири, һәм дә онун көзәл вә зәнкин поезијасыны шакирдләрә севдирмәк үчүн онун дәрсликдә олмајан «Мәнә белә сөјләдиләр» ше'риндән хәстәнин дили илә дејилмиш мисралары әзбәр сөјләдим:

«Деди: доктор, аман доктор
Сағлығыма күман јохдур.
Бычағыны сахла бир дәм,
Билирәм ки, өләчәјәм.
Көзүм јолда, көнлүм сәсдә
Гој Вурғунун сөзләриндән
Бир бәнд дејим сон нәфәсдә:

«Ел билир ки, сән мәнимсән
Јурдум, јувам, мәскәнимсән
Анам, доғма Вәтәнимсән
Ајрылармы көнүл чандан?
Азәрбајчан, Азәрбајчан!»

Ше'ри бура гәдәр дејиб бир аз дајандым. Мәгсәдим ше'рин ушаглара нечә тә'сир етмәсини мүшаһидә етмәк иди. Лакин ушаглардан бири тез сорушду:

—Мүәллим, бәс хәстә олан гызыл әскәрин ахыры нечә олду? Мән ше'рин ахырынчы ики мисрасыны да дејиб, ушаглары интизардан гуртардым:

«Дејиб бу сон сөзләрини
Јумду гара көзләрини».

Демәли, ше'р ушаглара дәрин тә'сир бағышламышды. Бунда сонра изаһ етдим ки, Вурғуну елә-обаја, гочаја, чавана, алимә, фәһләјә севдирән дә онун ше'ринин дузлу, ширин охунмасы, асан әзбәрләнмәси вә дәрин мә'наја малик олмасыдыр. Ше'р, доғрудан да, нә гәдәр мараглы вә тә'сирлидир. Бах бу, әсил сәнәткарлыгдыр.

Дәрсин сонунда ушаглар һәмин ше'рин һансы китабда олдуғуну сорушдулар.

—Китабханада вар,—дејә чаваб вердим. Нөвбәти әдәбијјат дәрсиндә (ики күндән сонра) шакирдләрдән 12 нәфәри һәмин ше'ри әзбәр өјрәндикләрини билдирди. Беләликлә, мән шакирдләрдә ше'рә, сәнәтә мараг ојадырам. Шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Мәсәлән, мән тәдрис етдијим мөвзуларла јанашы, ше'р јазмағын гајда вә техникасы һаггында да шакирдләрә мә'лумат вермәјә чалышырам. Шакирдләрә ше'рин мөвзусу, јазылма гајдасы, ше'рин тәһлилиндән доған идеја һаггында да әтрафлы сөһбәтләр ачырам. Мәсәлән, IX синифдә М. Ә. Сабирин һәјатыны кечәркән шакирдләрин ашағы синифләрдә өјрәндикләри садә вә кичик һәчмли ше'р парчасыны јада салырам.

Тутдум оручу ирәмазанда
Галды ики көзләрим газанда
Моллам да дејүр, јазы јазанда.

Бу мисралары әзбәр дејәндән сонра изаһ едирәм ки, үч мисралыг бу ше'рдә Сабир, дөврүнүн бир сыра ичтимаи-сија-

Scanned with ACE Scanner

си һадисәләрини көстәрә билмишдир. Көрүрсүнүз, асандыр, садәдир, лакин дәрин мә'насы вә бөјүк идејасы вардыр. Инди белә садә ше'рләр јазмаг олармы? Әлбәттә, јаза биләрсиниз вә мән һәр биринизә көмәклик едәрәм. Јаздығыныз ше'рләрин ән јахшысыны ја рајон гәзетиндә, ја да мәркәзи мәтбуатларын бириндә мән јохладыгдан сонра нәшр етдирә биләрсиниз.

Бу сөһбәтдән сонра IX синиф шакирди Р. Р. «Мәним арзум», шакирд И. Һ. «Унутмарам» ше'рини јохламаг үчүн мәнә тәгдим етдиләр. Биринчи ше'рдә шакирдин мүәллим олмаг арзусу ифадә олунурду. Икинчи ше'рдә исә шакирд она дәрс дејән бир нечә мүәллимин адыны чәкир вә бу гајғыкеш мүәллимләрини һеч заман унутмајачағыны билдирирди.

Х синифдә көркәмли шаир, бөјүк насир вә драматург олан Ч. Чаббарлынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән данышаркән шакирдләрә изаһ етдим ки, Чаббарлы һәјатда көрдүјү, раст кәлдији һадисәләри дәрин марагла изләјир вә өз гәләми илә һәмин һадисәләри реал бир тәрздә ишыгландырырды. Бу мәгсәдлә мән илк нөвбәдә онун ушаглыг илләрини шакирдләрә тәсвир јолу илә чатдырырам: будур, балача Чәфәр әлиндә чантасы мәктәбдән чыхыб евә кедир. Бәрк јағыш јағыр. Бирдән јохсул бир кәндлинин евинин сөкүлдүјүнү көрүр. Көрпә ушаглар ағлајыр. Ана да онлары сакит едә билмир. Мәктәбли Чәфәр:

«Учур фәгирләрин еви, галыр әјалы дәрбәдәр»

мисрасы илә башланан ше'рини јазмаға башлајыр.

Беләликлә, мән шакирдләри ше'р, һекајә, драм әсәрләри јазмаға сөвг едирәм, онларда олан фитри сәнәткарлығы вә исте'дады инкишаф етдирмәјә чалышырам.

Х «в» синиф шакирди Г. А. «Ананын сәһви» адлы бир пардәли, ики шәкилли пјес јаздығыны утана-утана мәнә билдирди. Мән: — Кәтир бахым, јәгин јахшыдыр, — дедим.

Шакирд өз јазысыны кәтирди. Чох гәрибә иди. О, гоншуларындакы бир гадынын өз ушағыны һәдәр јерә тез-тез дәрсдән ајырдығыны гәләмә алмышды. Мүәллиф һадисәни белә тәсвир едир: Ана гајны евинә гонаг кедәркән V синифдә охујан оғлуну евдә сахламаг истәмишди ки, евә бахсын вә балача ушаглара көз олсун. Ата арвадына мәсләһәт билмишди ки, о базар күнү дә кедә биләр. Лакин ана тәрслик едәрәк оғлуну 2 күн дәрсә бурахмамыш, өзү исә гонаглыға кетмишди. Беләликлә, мүхтәлиф «сәбәбләрә» көрә мәктәбә кәлмәјән ушаг дәрсдән сојумуш вә зәифләмишди.

Мән һәмин пјесә лазыми дүзәлиш верәндән сонра ону валидејнләр јығынчағында (рәсми һиссәдән сонра) тамашаја гојдуг. Мүәллим вә валидејнләрин чоху әсәр һаггында мүсбәт фикир сөјләди.

Шакирдләрин јарадычылығыны инкишаф етдирмәк үчүн әдәбијјат дәрнәјинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Бу мәшғәләләрдә мән драм әсәрләринин тәһлилинә, өјрәдилмәсинә, ајры-ајры ролларын характеринә хүсуси фикир верирәм. Мүмкүн олан әсәрләри исә тамашаја һазырлајырам. Мән дәрнәк үзвләринин иштиракы илә С. Вурғунун «Вагиф» әсәринин 8-чи вә 9-чу шәкилләрини тамашаја гојмаг үчүн һазырладым. Биз һәр күн дәрсдән сонра мәшг апардыг. Мәктәбимизин әдәбијјат мүәллимләриндән К. Ахундова, В. Әлијева вә китабханачы С. Тағыјев дә мәнә јахындан көмәк едирләр. Мән кејим үчүн Ағдаш драм театрына мүрачиәт етдим. Онлар бизи сәһнә ләвазиматы илә тә'мин етдиләр. Биз дәрнәјин ачыг мәшғәләсиндә әсәрин 8—9-чу шәкилләрини тамашаја гојдуг. Сонра исә мәшги даһа да тәкмилләшдириб валидејнләр үчүн дә верә билдик. Рајонун «Ленин јолу» гәзети бизим шакирдләрин әмәјини кениш бир шәкилдә ишыгландырды. Демәк олар ки, аз вахт ичәрисиндә шакирдләрдә драм әсәрләринә хүсуси мараг ојада билмишәм.

Инди мән шакирдләрлә, Ә. Һагвердијевин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар олараг онун, «Дағылан тифаг» әсәрини тамашаја һазырлајырам.

Јухарыда көстәрдијим бу мәсәләләр дә шакирдләрин јарадычылыг габилијјәтинин артмасына көмәк едир.

Шакирдләрин јарадычылыг габилијјәти инша јазыларда өзүнү даһа ајдын көстәрир. VIII—X синифләрдә шакирдләр әввәлләр сәрбәст мөвзу јазмаға мејл етмирдиләр. Она көрә дә мән чох нараһат олурдум. Бунун үчүн шакирдләрлә чох сөһбәт етмәли олдум. Онлара бу мөвзунун хүсусијјәтиндән, ишләнмә гајдасындан данышдым. Артыг инди шакирдләрин һамысы мүчәррәд мөвзуда инша јазмағы бачарыр. X синиф шакирди К. М. «Мәгсәдимиз коммунизмдир» мөвзусунда өз көзәл јарадычылыг габилијјәтини көстәрә билмишди. Шакирд јазыр ки, коммунизм әмәкдир, боллугдур, һамынын хејирхаһ арзу вә әмәлидир. Коммунизм јүксәк шүурдур. Сонра о, көзәл һәјатымызда, доғма вә бәхтијар дијарымызда бә'зи кәнчләрин дүзкүн һәјат јолу сечмәдикләринә, әмәкдән, зәһ-

6. Сифариш—685.

Scanned with ACE Scanner

мәтдән гачдыгларына тәәссүфләнир вә бөјүк шаир С. Вурғунун дили илә дејир:

Оху мәним бу шеʼрими, хејрә, шәрә јарамаз,
Ајнаја бах, сифәтиндән утан бир аз, өл бир аз.
Бир јахшы көр нә күндәсән, нәдир сәнин сәнәтин?
Ја бир дәфә инсан олуб даша дөнмә сүкутла,
Ја билмәррә һејван олуб бијабанда от отла.

Епиграфын верилмәси инша јазыларда фикри дүрүстләшдирир вә көзәлләшдирир. Мән инша јазыларын тәһлилин верилән вахтдан истифадә едиб (15—20 дәгигә) бу мәсәл һаггында да 2—3 дәфә сөһбәт апардым. X синиф шакирд И. А. мәним инша јазылара епиграф вермәк һаггындакы сөһбәтләримдән сонра «С. Вурғунун «Вагиф» әсәриндә халгла достлуғу» мөвзусуна ашағыдакы епиграфы јазмышдыр.

«Достлугдан мин китаб јазылса, аздыр,
Онун ал бајрағы көтүрмәз ләкә.
Достлуг көнүлләрдә сәсләнән саздыр,
Учалыр онунла бу ел, бу өлкә».

Ону да дејим ки, шакирдләрин јарадычылығыны инкишаф етдирмәк үчүн башга әдәбијјат мүәллимләри кими, мәним дә кениш имканым вардыр. Мәсәлән, факултетив мәшғәләни кечән заман бу мәсәлә мәним ишимин әсасы олур.

Бөјүк рус бәстәкары Чајковскинин јарадычылыг, истеʼдад һаггындакы сөзләрини ушаглара тәһлил едирәм:

«Истеʼдад елә гонагдыр ки, о һеч заман тәнбәлләрин евин дүшмәз. О һәмишә чалышганлары севир».

БАЈАТЫ ЖАНРЫНЫН СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИ ШАКИРДЛӘРӘ НЕЧӘ БАША САЛЫРАМ

Күлоғлан МӘММӘДОВ,
Имишли рајону, Чаһар кәндиндәки орта мәктәбин мүәллими

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин IV синфиндән башлајараг VIII синфә гәдәр Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатынын ајры-ајры нүмунәләри, өтәри дә олса, тәдрис олунур. Лакин VIII синифдә шифаһи халг әдәбијјаты бир курс кими тарихи ардычыллыг принсипи әсасында кечилир. Мән бу синифдә шифаһи халг әдәбијјатыны нечә тәдрис етмәјим барәдә дејил, бу зәнкин ел хәзинәсинин ән ширин вә дәрин мәзмуна малик жанры олан бајатыларын тәдриси һаггында бәʼзи сөзләр демәк истәрдим.

VIII синфин дәрслијиндә (мүәллифләри һ. Араслы вә һ. Ејвазовдур) бајаты һаггында чох гыса мәʼлумат верилмишдир. Бу жанры бүтүн тәфәррүаты илә һәмин мәʼлумат әсасында шакирдләрә чатдырмаг чәтиндир. Дәрсликдә бајатынын кениш мөвзуја малик олдуғу үмуми сөзләрлә гејд едилмишдир. Сәнәткарлығы барәдә исә јалныз чинаслардан ибарәт олдуғу көстәрилмишдир. Мүәллифләр дәрслијин һәчмини нәзәрә алдыглары үчүн гыса гејдлә кифајәтләнмиш, тәдрисин кенишлијини вә әһатәсини мүәллимләрин өһдәсинә һәвалә етмишләр. Мән VIII синифдә бајаты жанрыны тәхминән ашағыдакы шәкилдә тәдрис едир вә шакирдләрин диггәтини һәмин мәсәләләрә чәлб едирәм.

Әсрләрин кешмәкешли булағындан сызылыб кәлән, нәсилдән-нәслә кечдикчә чилаланан, бүллурлашан бу надир инчиләрин бәдии хүсусијјәтләрини шакирдләрә баша салмаг үчүн биринчи нөвбәдә онларын техники гурулушу барәдә иза-

Scanned with ACE Scanner

һат верирәм. Лаконизмин көзәл нүмунәси сајылан бајаты чәми бир хана (бәнд) вә дөрд мисрадан (јарпагдан) ибарәт олан ше'р шәклидир. Һеча вәзниндә јарадылыр, һәр мисра (јарпаг) једди һечадан ибарәт олур. Бурада онлара һашијә олараг изаһ едирәм ки, һеча вәзни әруз вәзниндән даһа гәдимдир. Инди дә һеча вәзнинин кениш шәкилдә инкишафы бу вәзнин халг јарадычылығынын үмуми руһу илә доғма олдуғуну сүбут едир. Гафијәләнмә системи ашағыдакы кимидир: биринчи, икинчи вә дөрдүнчү мисралар бир һәм гафијә, үчүнчү мисра исә сәрбәст олур. Әсас фикир бүтүн чылпаглығы илә үчүнчү вә дөрдүнчү мисраларда ифадә олунур. Лакин биринчи вә икинчи мисралар да садәчә сөз јығыны кими, ја да гафијә хатиринә сахланмыр. Бунлар үчүнчү вә дөрдүнчү мисралар үчүн зәминдир, бәдии фондур. Бунларын арасында гырылмаз мәнтиги әлагә вардыр. Она көрә дә бәдиилик бу мисраларда даһа гүввәтли олур. Мәсәлән:

Дағлар дағымды мәним,
Гәм ојлағымды мәним.
Диндирмә ган ағларам,
Јаман чағымды мәним.

Илк бахышда адама елә кәлә биләр ки, мисралардакы «дағымды», «ојлағымды» вә «чағымды» сөзләри јалныз гафијә хатиринә сечилмишдир. Лакин белә дејил. Ашығын (халгын истәк вә арзуларыны ифадә едән мә'насында) дәрди, әләми бөјүкдүр. Бир вахт вар иди ки, онун ојлағы дағлар иди. Инди исә үз вермиш кәдәрин бөјүклүјү, јахын бир адамын өлүмү, өвлад иткиси онун ајағыны бу дағлардан чәкиндирәрәк, үрәјинә «дағ» чәкмишдир. Инди ашығын ојлағы гәм дијарыдыр. Бу дијарда онун елә чағыдыр ки, ону диндирмәк олмаз, ағлар. Өзү дә ган ағлар!

Көрүндүјү кими, биринчи вә икинчи мисралар бајатынын үмуми гајәсиндән кәнар дејил. Бүтүн мисраларда бәдии фикир, јериндә сөјләнмиш гафијә вә гүввәтли мәнтиг вардыр. Бајаты жанрынын техники гурулушу һаггында белә гыса изаһатдан сонра онун мәзмуну вә формасы барәдә—јә'ни мөвзу вә бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә иш апарырам.

Мән үмумијјәтлә бәдии әсәрләрин тәһлилиндә сәнәткарлыг мәсәләләрини бәдии әсәрләрин идејасындан тәчрид олунмуш шәкилдә апармырам. Еләчә дә бајатынын бәдии хүсусијјәтини онун идејасындан, мөвзу рәнкарәнклијиндән ајрылыгда изаһ етмирәм. Әксинә, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринин дәрин идеја мәзмуну доғурдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырырам.

Лаләнин һарајындан,
Ел јатмаз һарајындан.
Күндә бир кәрпич дүшүр
Өмрүмүн сарајындан.

Бурада гүввәтли тәшбиһ вардыр. Адамын јашамаг өмрү сараја бәнзәдилмишдир. Шакирдләрә чатдырырам ки, белә бир тәшбиһ бајатыја дәрин фәлсәфи мәзмун вермишдир. Доғрудан да инсан өмрүнүн ағлы-гаралы күнләри әзәмәтли бир сараја бәнзәјир. Күнләр бир-бир өтүб кечдикчә инсан өмрү гысалдығы кими, заман да өтдүкчә бу сарајларын диварындан кәрпичләр бир-бир дүшүр, зүлмүн агибәти сона јетир. Әмәкчи халг буна инаныр. Чүнки халгын ирадәси сарсылмаздыр.

Вариантлылыг бүтүн шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин әсас хүсусијјәтидир. Лакин бајатылардакы вариантлылыг мәсәләси онун сәнәткарлыг аләминдән нәш'әт едир. Аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә етмәк, кәлмәнин мә'на чаларлығындан лаконик шәкилдә истифадә бајатынын мәзијјәтидир. Бу чәһәтдән вариантлылыг һеч дә бајатынын ағыздан-ағыза кечдикчә тәһриф олунмасындан дејил, мәһз мә'нанын бүллурлашыб чилаланмасы нөгтеји-нәзәрдән јаранмышдыр. Ашағыдакы ики бајатыны тахтаја јазыб, ушагларын диггәтини чәлб едирәм:

Аналар јанар ағлар,
Күнүнү санар ағлар.
Дону көј көјәрчинләр
Мәзара гонар ағлар.

Бу бајатынын бир варианты да беләдир:

Аналар јанар ағлар,
Күнләрин санар ағлар.
Дөнәр көј көјәрчинә
Јоллара гонар ағлар.

Гәдим рәвајәтләрин бириндә дејилир ки, бир гарынын једди оғлу, бир лөкү (дәвәси) вар имиш. Бир күн лөк өлүр. Гары һәр јердә һеј ағлајыр. Оғуллар јығышыб лөкүн пулуну верирләр ки, бир даһа гары ағламасын. Бир мүддәт гары ағламыр. Нәһајәт, гары дөзә билмәјиб пулу кери гајтарараг дејир:

Scanned with ACE Scanner

—Мәним әзиз балаларым, истәјир мәндән инчијин, ја да инчимәјин, чијәр дағы көрән дајана билмәз. О, һәр јердә ағламалыдыр.

Көрүндүјү кими, бајатынын икинчи варианты гәдим рәвајәтдән гида алмагданмы, ја нәдәнсә даһа гүввәтли вә реал фикир ифадә етмишдир. Тәкчә мәзар башында ағламаг о гәдәр дә чандан јанмаг әламәти дејил, бурада ел әфганына гошулуб һамы ағлаја биләр. «Мәзара гонар ағлар» ифадәсиндән «Јоллара гонар аглар» даһа гүввәтли, даһа образлыдыр. Огул дәрди ананы һәр јердә, лап јолларда да ағладар.

Һәр ики бајатынын үчүнчү мисрасына фикир вермәклә һансы вариантын даһа образлы ифадә олундуғуну көрәрик. Биринчи вариантда ишләдилмиш «Дону көј көјәрчинләр» мисрасы әслиндә бәндин о бири мисралары илә о гәдәр дә бағлы дејил. Даһа доғрусу бағлылыг зәифдир. Бурадакы бәдиилик метафор јеринә ишләнмиш «рәнки» сөзүнүн «дону» сөзү илә əвәз едилмәсиндәдир. Сөһбәт әсил көјәрчиндән кедирсә, көјәрчин ағламаз. Ағлајан анадан сөһбәт кедирсә, нијә о «дону көј көјәрчин»ә охшадылсын. Амма икинчи вариантда ишләдилмиш «Дөнәр көј көјәрчинә» мисрасы һәм бәндин о бири мисралары илә бағлылыг чәһәтиндән, һәм дә, үслуб чәһәтдән образлы ифадә едилмишдир. Чүнки бурада образын (ананын) дахили аләминдән нәш'әт едән, онун чисмани вәзијјәтини көстәрмәк үчүн истифадә едилән бәдии тәсвир васитәси—литота вардыр.

Ана дәрд вә мөһнәт әлиндән чисмани бөјүклүјүнү итирмишдир. О, елә кичилмишдир ки, лап «көј көјәрчин» бојда олмушдур. Ахы, ана өвлад үчүн һамыдан даһа чох чаныјанандыр! Бирдә ки, «дөнәр көј көјәрчинә», ким?—ана! Сөһбәтин анадан кетдији асанлыгла ајдын олур. Демәли, бәдиилик икинчи вариантда даһа гүввәтлидир.

Сөзләрин мә'на чаларлығындан истифадә, омонимлик вә семантиклик Азәрбајчан дилинин әсас кејфијјәтидир. Белә бир мәзијјәт бајатыларын гафијәләнмә системиндә дә өзүнү көстәрир. Хүсусән, образлар силсиләсинин јаранмасында вә ашығын тәлгин етдији фикрин кениш халг күтләсинә бәдии шәкилдә чатдырылмасында чинас гафијәләрин ролу бөјүкдүр. Үмумијјәтлә, бајатыларда көз гафијә, гулаг гафијә вә чинас гафијәләрдән истифадә олунур. Гафијәләрин һәр үч шәклиндә сәнәткарлыг вардыр. Ашағыдакы чинас гафијәли бајатыда образлылыға диггәт јетирәк:

Мән ашигәм Салјана,
Дара зүлфүн сал јана.
Нечәсән бир аһ чәким,
Күр гуруја, сал јана.

Әввәла, бајатыдакы чинасын марағлы гурулушуну вә интонасијасыны шакирдләрә баша салырам. Бундан сонра об-
разлылыг, јә'ни мүбалиғәнин бөјүклүјү чинас гафијә әсасында
изаһ олунур. Ашиг бир аһ чәксә, Күрүн сују гурујар, һәтта
чајда ахыдылан сал да (чајда ахыдылан шалбан дәстәси)
алышыб-јанар. Әлбәттә, бу мүбалиғә фикрин заһири чәһәти-
дир, формасыдыр. Мәзмун исә бундан ибарәтдир ки, ашығын
дәрди чох бөјүкдүр, лакин о, тәмкинини сахлајыр, аһ-налә
етмир.

Мәчазлар бәдии тәфәккүрүн јеканә васитәсидир. Лирик
дычы тәхәјјүлүн мәһсулудур. Дикәр жанрлар кими бу елат
һиссләри ифадә едән бајатылар да бәдии тәфәккүрүн вә јара-
нәғмәләри дә мәчазларсыз гәлбә јол тапа билмәз. Мәчазлар
исә чохдур. Онлар садә вә мүрәккәб олмагла ики нөвә ајры-
лыр. Биз бунлардан бајатыларда ишләнмәклә халг нәғмәлә-
ринин бәдии дәјәрини артыран бә'зиләри һаггында дәрсдә мә'-
лумат вермәји әсас мәгсәд сајырыг.

Епитет—садә мәчазлара дахил олуб ифадәнин көзәллијини артырыр. Бајатыларда јериндә дејилмиш, фикрин әлванлығыны артыран зәнкин епитетләр вардыр.

Әзизим јаман гашлар,
Вермәди аман гашлар.
Сәф чәкән кирпикләрә
Сајәдир каман гашлар

«Сәф чәкән кирпикләр» онсуз да көзүн горугчусудур. Амма бу «сәф чәкән кирпикләр»ин өзүнә дә кешик чәкән вар. Гашлар! Өзү дә нечә гашлар?—јаман гашлар, каман гашлар.

Әлбәттә, бу образлы фикри јарадан јатымында ишләнмиш гашларын әламәтини көстәрән «јаман», «каман» епитетләридир. Белә епитетләр бајатыларда чохдур.

IX СИНИФДӘ С. Ә. ШИРВАНИНИН «КУШ ГЫЛ...» МҮХӘММӘСИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

А. НУРИЈЕВ,

Күрчүстан ССР, Гардабани рајонунун Соғанлыг кәндиндәки орта мәктәбин мүәллими

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән олан Сејид Әзим Ширвани Фүзули ше'р ән'әнәләрини давам етдирән лирик шаирдир. О, һәм дә А. Бакыханов, М. Ш. Вазеһ вә Г. Б. Закир тәрәфиндән әсасы гојулан сатираны тәкмилләшдирмиш вә инкишаф етдирмишдир. Зәнкин әдәби ирс гојуб кедән шаирин, һәмчинин дидактик маһијјәт дашыјан әсәрләринин кәнч нәслин тәрбијәсиндә мүһүм ролу олмушдур.

Һазырда С. Ә. Ширванинин «Куш гыл...» мүхәммәсинин тәдрис едилмәсинә орта мәктәбин әдәбијјат програмында ики саат вахт ајрылыр. Мән мөвзунун тәдрисинә ајрылан биринчи дәрси ашағыдакы план әсасында апарырам:

1) С. Ә. Ширванинин лирик ше'рләри һаггында бир нечә сөз;
2) мүхәммәс жанрына даир мүхтәсәр мә'лумат;
3) ше'рин јазылдығы бәһр;
4) әсәрин ифадәли вә изаһлы охунушу;
5) луғәт үзәриндә иш вә евә тапшырыг.

Әввәлчә, шакирдләрә бу мә'луматы верирәм: С. Ә. Ширвани XIX әср ше'римизин истe'дадлы лирик шаиридир. Онун бәдии ирсинин бөјүк бир һиссәсини Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јаздығы лирик әсәрләри тәшкил едир. Шаирин гәзәл, гәсидә, мәдһијјә, мәрсијә, мүначат, нөвһә, рүбаи, тәхмис, мүсәддәс, тәрчибәнд, тәркиббәнд, мүстәзад, мүхәммәс вә с. шәкилләрдә чохлу лирик ше'рләри вардыр. С. Ә. Ширвани дә өз сәләфләри М. Фүзули, М. П. Вагиф, Г. Б. Закир кими мүхәммәсләр јазмышдыр.

Мүхәммәс вә ја бешлик гәдим Шәрг ше'риндә лирик жанр формаларындан биридир. Мүхәммәсин һәр бәнди беш мисрадан ибарәтдир: беш-алты, бә'зән дә он-он беш бәнддән ибарәт олур. Сон бәндин мисраларындан бириндә шаирин ады вә ја тәхәллүсү верилир. Классик әдәбијјатымызда көзәллик вә мәһәббәт мөвзуларында јазылан мүхәммәсләрлә јанашы, феодал дүнјасына гаршы нифрәт вә е'тираз ифадә едән мүхәммәсләрә дә раст кәлирик.

Сонра «Куш гыл...» мүхәммәсинин вәзниндән данышмаг фајдалыдыр. Ше'р әрузун рәмәл бәһринин фаилатүн фаилатүн фаилатүн фаилүн өлчүсүндә јазылмышдыр.

Бурада ашағыдакы бөлкүнү көстәрмәји фајдалы һесаб едирәм:

фаилатүн	Фаилатүн	Фаилатүн	Фаилүн
Куш гыл еј	ки, билирсән	өзүви ва	гифи-кар,
Акаһ ол көр	ки, нәдир на	леји-неј, нәғ	меји-тар.
Нәдир ол хүш	к олан чу	бдә бу на	леји-зар
Ки сәдасын	дан онун га	рәт олур сәб	рү гәрар,
Ачма сән	пәрдәни һәр	пәрдәдә вар	јүз әсрар вә с.

Ше'рин өлчүсүнү (гәлибини) тапмаг ишиндә һансы һечаларын узун вә ја гыса олдуғуну мүәјјәнләшдирирәм. Буну асанлашдырмаг үчүн шакирдләрин грамматик биликләриндән көмәкчи васитә кими истифадә едилир. Белә ки, бә'зән ше'р мисраларындакы бир сәсин узанмасы, бә'зән дә кор һечалар (гыса дејилән саитләрлә дүзәлән һечалар) һесабына гәлиб долур. Мәсәлән, бу ше'рин биринчи вә бешинчи мисралары 14, икинчи вә дөрдүнчү мисралары 15, үчүнчү мисрасы исә 13 һечалыдыр. Лакин «куш» сөзүндә «ш»-дән, «хүшк» сөзүндә «к»-дән, «чубдә» сөзүндә «б»-дән, «ачма» сөзүндә «ч»-дән сонра ешидилән гыса «и» саити кор һеча әмәлә кәтирир вә ше'рин аһәнкини дүзәлдир.

Ше'рин вәзнини мүәјјәнләшдирдикдән сонра, мүхәммәсин ифадәли вә изаһлы охунушу кәлир. Ше'ри өзүм охујур, сонра 2—3 нәфәр шакирдә охутдурурам. Бәдии гираәт заманы чалышырам ки, шакирдләр ше'ри вәзнини өлчүсүнә мүвафиг шәкилдә охусун, сөз вә ифадәләри дүзкүн тәләффүз етсинләр.

Scanned with ACE Scanner

Нөвбәти мәрһәләдә лүғәт үзәриндә ишә кечмәк лазым кәлир. Һәр шејдән әввәл, шаирин дилиндәки бир сыра спесифик инчәликләр һаггында шакирдләрә үмуми мә'лумат верилир. Китабда бә'зи сөзләрин изаһы вардыр. Лакин шакирдләрин билик сәвијјәсини нәзәрә алыб буну кенишләндирмәк фајдалыдыр. Лүғәт үзәриндә иши ашағыдакы шәкилдә апарырам:

1. Куш гыл (ф) — гулаг ас, динлә.
2. Налә (ф) — инилти.
3. Әсрар (ә) — сирләр, кизли шејләр.
4. Душ (ф) — чијин.
5. Ниһан (ф) — кизли, өртүлү.
6. Әрш (ә) — көј, сәма, көјүн ән јүксәк гаты.
7. Фејз (ә) — руһ јүксәклији.
8. Фәһм (ә) — ағыл, зәка.
9. Кәсб (ә) — әлдә етмә, газанма вә с.

Сонра шакирдләрин алдыглары јени билији мөһкәмләндирмәк мәрһәләси башланыр. Бу мәгсәдлә суаллар вериб мүвафиг чаваблар алырам.

«Куш гыл...»ын ифадәли охусуну, чәтин сөзләрин мә'насыны өјрәнмәји вә ше'рин бир нечә бәндини әзбәрләмәји евә тапшырыг верирәм.

«Куш гыл...» мүхәммәсинин тәдрисинә ајрылмыш икинчи саатда, шакирдләрә мүәјјән суаллар вериб, онлары әсәрин мәфкурәви вә бәдии тәһлилинә һазырлајырам. Беләликлә, тәдричән әсәрин әдәби-мәфкурәви тәһлилинә кечирәм.

Әсәри әдәби-мәфкурәви чәһәтдән тәһлил едәркән, шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг вачибдир ки, Фүзули вә Вагиф лирикасында олдуғу кими, Сејид Әзим лирикасында да никбинлик һакимдир. Шаирин охучунун гәлбинә нүфуз едән лирик ше'рләри бу күн дә ханәндәләримизин дилиндән дүшмүр. Бу да онун әсил һәјат шаири олдуғуну тәсдиг едир. Сејид Әзим лирикасы шадлыг, фәрәһ, севинч һиссләри илә долудур. Шаирә көрә, бу һиссләрин мәнбәји, тәбиәтдә, баһар фәслиндә, дүнја не'мәтләриндә, мусиги вә мусиги аләтләриндәдир. Шаир бу һәјат көзәлликләрини лирик ше'рләриндә, о чүмләдән «Куш гыл...» мүхәммәсиндә бөјүк руһ јүксәклији илә тәрәннүм едир.

VIII—X СИНИФЛӘРДӘ ИНША ЈАЗЫЛАРЫ НЕЧӘ АПАРЫРАМ

Чавад **МӘММӘДОВ**,

Әли Бајрамлы шәһәр 9 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

VIII—X синифләрдә әсас јазы нөвү кими истифадә олунан инша шакирдләрин әдәбијјатдан алдыглары билији мејдана чыхарыр, әдәби, ичтимаи һадисәләрә гијмәт вермәк габилијјәтләрини, дүнјакөрүшләрини тәкмилләшдирир. Шакирдләрин јазылы нитгини инкишаф етдирмәк, онларын бачарыгларыны ашкара чыхарыб дүзкүн гијмәтләндирмәк үчүн инша јазыларын методик чәһәтдән сәмәрәли тәшкили әсас шәртдир. Она көрә дә мән бу ишә бөјүк әһәмијјәт верир, мүнтәзәм олараг ахтарышлар апарыр вә фајдалы үсуллардан истифадә етмәјә чалышырам. Нәзәрә алырам ки, иншанын дүзкүн апарылмасынын әсас шәртләриндән бири һәзырлыг ишинин сәмәрәли тәшкилидир. Мән инша мөвзуларыны сечәркән, онун характерини, мәгсәдини, әһатә даирәсини, шакирдләрин билик сәвијјәсинә нә дәрәчәдә ујғун олмасыны нәзәрә алырам. Чалышырам ки, мөвзулар әһатәли, долғун вә рәнкарәнк олсун. Мәсәлән, Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасында Фәрһад вә Хосров сурәтләринин мүгајисәли сәчијјәси», «М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында Лејли сурәти», «Јевкени Онекин» әсәри рус һәјатынын енсиклопедијасыдыр» (Белински), «Һачы Гара комедијасында хәсислијин ифшасы», «М. Ф. Ахундов Азәрбајчан драматуркијасынын банисидир», «Сабир сатирасынын әсас хүсусијјәтләри», «Ч. Чаббарлынын әсәрләриндә мүсбәт гадын сурәтләри», «Ән чох сев-«Мәрдлик мүбаризәдә јараныр» (Н. Островски), «Поезијамызда мүһарибә мөвзусу» дијим әдәби гәһрәман», вә с.

Тәчрүбә көстәрир ки, мөвзулар бу чүр әһатәли олдугда шакирдләр мөвзуја даир билинкләрини кениш нүмајиш етдирмәјә чалышырлар.

Scanned with ACE Scanner

VIII синиф мүстәсна олмагла, IX—X синифләрин програмында јазыја аз вахт верилмәсини нәзәрә алараг, ев иншаларына хүсуси әһәмијјәт верирәм. Чүнки ев иншалары өз нөвбәсиндә шагирдләрин бачарығыны тәкмилләшдирир вә јохлама иншалары даһа јахшы јаза билмәјә көмәк едир. Мән һәм дә ев иншалары үчүн сәрбәст мөвзулар тәклиф едирәм. Ев иншаларынын өјрәдичи характер дашымасына бахмајараг, бунлара даһа чидди тәләбкарлыгла јанашырам. Она көрә дә шагирдләр әлавә әдәбијјатдан кениш истифадә етмәклә бу иншалары даһа долғун јазмаға чалышырлар.

Мән мөвзулары мүәјјән етдикдән сонра онун јазылышына чидди һазырлыг иши апарырам. Мөвзунун характериндән асылы олараг, һазырлыг иши дә мүхтәлиф олур. Һәр шејдән әввәл, иншанын мөвзусуну ајдынлашдырмаға чалышырам. Чүнки тәчрүбәдән көрүндүјү кими, мөвзу шагирдләрә там ајдын олмадыгда, бә'зән әсас мәсәләдән узаглашыр, мөвзу илә әлагәси олмајан мәсәләләрдән бәһс едирләр. Она көрә дә әлавә мәшғәләләр заманы шагирдләрә габагчадан изаһ едирәм ки, иншаны дүзкүн јазмағын биринчи шәрти мөвзуну дүзкүн дәрк етмәкдир. Мәсәлән, дејәк ки, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасында хәсислијин ифшасы» мөвзусунда инша јазмаг тәклиф олунур. Адәтән, мөвзунун тәләбини дүзкүн баша дүшмәјән шагирд әсәрдән үмуми шәкилдә бәһс едир. Һејдәр бәј, кәндли сурәтләри, гадын сурәтләри, әсәрин бәдии тәһлили вә с. иншада өз әксини тапыр. Бу чүр јазылар нә гәдәр долғун мәзмунлу вә сәһвсиз олса да, әсас мөвзу көлкәдә галдығына вә тәләб олунмајан мәсәләләрдән јазылдығына көрә дүзкүн һесаб едилмир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әсәри әтрафлы тәһлил етмәк үчүн материал нә гәдәр кениш олса да мөвзудан узаглашмаг нөгсандыр. «Һачы Гара» әсәриндә хәсислијин ифшасыны јазмаг тәләб олунурса, әввәлчә әсәрин мөвзусу вә идејасы һаггында мә'лумат вермәк, сонра Һачы Гара сурәтини кениш тәһлил етмәк, онун симасында хәсислији ифша етмәк, бу сурәтә шәхси мүнасибәти билдирмәк, үмумиләшдирмәләр апармаг, нәтичәләр чыхармаг лазымдыр. Бу јердә икинчи дәрәчәли сурәтләрдән јалныз Һачы Гаранын характерини тамамламаг мәгсәдилә истифадә едилә биләр. Мәсәлән, Түкәз Һачы Гаранын ифшачысы кими характеризә олуна биләр. Лакин бир гадын сурәти кими ону әтрафлы тәһлил етмәјә еһтијач јохдур. Јахуд, Һачы Гаранын хәсислијиндән данышаркән, Һејдәр бәјин ады јалныз онунла әлагәдар олан јерләрдә чәкилә биләр. Бурада Һејдәр бәј сурәтини кениш тәһлил етмәк јерсиз вә лазымсыздыр. Һәмин әсәрдә Һејдәр бәј, јахуд кәндли сурәтләрини јазмаг тәләб олунурса, әксинә, Һачы Гарадан аз данышылмалы, онун ады јалныз мүәјјән мүнасибәтлә чәкилмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бир әсәрдән бир-бириндән тамамилә фәргли олан бир нечә мөвзуда инша јазмаг олар. Одур ки, мөвзунун тәләбини дүзкүн баша дүшмәк вә буна әмәл етмәк лазымдыр.

Габагчадан шагирдләрә бу чүр мә'лумат верилдијиндән онлар мөвзуну дүзкүн әһатә етмәјә чалышырлар.

Конкрет мөвзулара һазырлыға бәдии әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндән башлајырам. Белә ки, һәлә әсәрин мәзмунуну өјрәдәркән тәһлил үчүн лазым олан ситатлар сечдиририрәм. Әсәрин шифаһи тәһлилиндә һәмин ситатлардан истифадә олунур. Әсәри тәһлил едәркән, габагчадан нәзәрдә тутдуғум инша мөвзусунун тәләби истигамәтиндә дәрин мә'лумат вермәјә чалышырам. Лакин мөвзуну габагчадан е'лан етмирәм. Јалныз мөвзунун һансы әсәрдән олачағыны билдирирәм. Белә һесаб едирәм ки, шагирдләр мөвзуну билсәләр, јалныз бир истигамәтдә һазырлашар вә башга саһәләрә фикир вермәзләр. Мөвзуну конкрет олараг билмәдикдә исә әсәри мүкәммәл өјрәнмәјә чалышыр, ондан вериләчәк һәр һансы мөвзуну јазмаға һазыр олурлар. Мөвзуну конкрет олараг јалныз јазыја башлајанда е'лан едирәм. Мәсәлән, С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә халглар достлуғунун тәрәннүмү», «Вагиф» пјесиндә јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәнин тәсвири», «Вагиф» пјеси Азәрбајчан совет драматуркијасынын ән көзәл нүмунәсидир» вә с.

Шагирд тәклиф олунан мөвзулардан бирини јалныз синифдә сечир вә јазмаға башлајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шагирдләр инша јазаркән лазым олан бәдии әсәри әлдә едә билмирләр (дәрсликдән истифадә етмәјә исә ичазә верилмир). Она көрә дә мән һәр бир әсәри кечдикчә характер парчалары хүсуси бир блокнота јаздырырам. Инша јазы заманы шагирдләр бу парчалардан (ситатлардан) истифадә едирләр.

Конкрет мөвзулардан фәргли олараг, сәрбәст мөвзулар даһа чидди һазырлыг тәләб едир. Мән сәрбәст мөвзулары мүәјјән етдикдән сонра онлара анд материал топлајырам. 15—20 күн габагдан мөвзулары е'лан едирәм вә һәр бир мөвзу-

Scanned with ACE Scanner

нун маһијјәти, әһатә даирәси һаггында мә'лумат верирәм. Тәхмини план верирәм вә истифадә етмәк үчүн әдәбијјат көстәрирәм. Шакирдләр һәмин әдәбијјаты охујур, гејдләр көтүрүр вә мөвзу әтрафында там мә'лумата малик олурлар.

Бундан сонра өзләри план тәртиб едиб мәнә көстәрирләр. Мән бу планлар һаггында фикрими билдирирәм, лазым кәлдикдә дүзәлишләр едирәм. Нәтичәдә бүтүн шакирдләр иншаја там һазыр олурлар. Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки, сәрбәст мөвзу там јарадычылыг тәләб едир. Конкрет мөвзулардан фәргли олараг, бә'зи сәрбәст мөвзуларын үслубча бир гәдәр пафосла јазылмасы даһа мүнасибдир. Мәсәлән, халглар достлуғундан, вәтәнпәрвәрликдән вә с. јазаркән мөвзу өзү тәләб едир ки, инша илһамла, һәвәслә, пафосла јазылсын.

Мән ејни заманда бу чүр һазырлыгла јанашы, иншаны нечә јазмаг һаггында да габагчадан, әлавә мәшғәләләрдә шакирдләрә мә'лумат верирәм. Гејд едирәм ки, иншада фикир сәрбәст вә мүстәгил ифадә олунмалыдыр. Беләки, шакирд китабын әсири олмамалы, орада јазыланлары еһкам кими гәбул етмәмәли, тәһлил етдији әсәрә, сурәтә шәхси мүнасибәтини билдирмәлидир. «Инша» сөзүнүн лүғәти мә'насы да елә јаратмаг демәкдир Башгасынын фикирләрини тәкрар етмәк, чүмләләри китабдан «оғурлајыб» көчүрмәк инша јазмаг дејил. Иншада шакирдин өз сөзләри, өз фикирләри көрүнмүрсә, белә јазы јүксәк гијмәтләндирилә билмәз. Шакирд мә'лум фикирләри садаламамалы, өјрәндикләринә шәхси фикрини дә әлавә едиб јарадычы сурәтдә ишләмәлидир.

Бунунла әлагәдар олараг, М. И. Калининин ашағыдакы сөзләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырырам: «Һазыр чүмлә илә сиз адамлара тә'сир едә билмәзсиниз. Она көрә тә'сир едә билмәзсиниз ки, бу чүмләләри сиз демәсәниз дә билирләр. Сиз еһтијат едирсиниз ки, фикринизи өз сөзүнүзлә ифадә етсәниз, о гәдәр дә көзәл чыхмаз. Сәһв едирсиниз. Онда сизи даһа јахшы динләјәрләр, фикриниз динләјичиләрә даһа јахшы чатар».

Шакирдләрә өјрәдирәм ки, иншада ејни заманда мәнтиги ардычыллыг да көзләнилмәлидир. Белә ки, шакирд һансы фикирдән сонра һансыны вермәји габагчадан планлашдырмалы вә буна әмәл етмәлидир. Јазынын мөвзусундан вә характериндән асылы олараг, нәји әввәл, нәји сонра вермәк хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Фикирләр ардычыл шәрһ олунмалы, зәнчир кими бир-биринә бағланмалы вә бир-бирини тамамламалыдыр. Бу да дүзкүн, дүшүнүлмүш план тәртиб етмәкдән чох асылыдыр. План иншада ардычыллығы, мәнтиги әлагәни тә'мин етмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зән шакирдләр планы формал олараг тутур вә јазынын кедишиндә буна әһәмијјәт вермирләр. Одур ки, мән планын әһәмијјәтини шакирдләрә баша салырам. План тутмағы вә фикирләр арасында әлагә јарада билмәји өјрәдирәм.

Бә'зән шакирдләр планын ајры-ајры маддәләри үзрә јазынын һәчмини дүзкүн бөлүшдүрә билмирләр. Мәсәлән, киришә чох, әсас һиссәјә аз јер верирләр вә с. Өјрәдирәм ки, планын һәр бир маддәси үзрә јазынын һәчми мөвзунун характериндән асылы олмалыдыр. Мәсәлән, дејәк ки, шакирд «1905-чи илдә» пјесиндә халглар достлуғу» мөвзусуну јазыр. Бурада киришә тәхминән бир сәһифә јер вермәји мәсләһәт көрүрәм. Һәм дә гејд едирәм ки, киришдә әсәрин мөвзусу, идејасы илә јанашы, үмумијјәтлә, халглар достлуғунун әһәмијјәти, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын тарихи достлуғу көстәрилмәли вә нәһајәт, бу достлуғун «1905-чи илдә» әсәриндә әксини тапмасы гејд едилмәклә, әсас мәсәләјә кечилмәлидир.

Әсас һиссәдә исә Аллаһверди, Имамверди сурәтләринин сәчијјәсинә, онларын аиләләринин, ушагларынын достлуғуна кениш јер верилмәли, милли гырғынын сәбәби ајдынлашдырылмалыдыр вә с.

«1905-чи илдә» пјесиндә чаризмин вә јерли буржуазијанын ифшасы» мөвзусунда исә кенерал-губернатор, Ағамјан, Саламов сурәтләринә даһа чох јер верилмәли, Ејваз онларын ифшачысы кими сәчијјәләндирилмәли, Аллаһверди вә Имамверди сурәтләриндән анчаг чаризмин сијасәтини ифша етмәкдә (вурушма сәһнәси) истифадә олунмалыдыр. Бу мөвзунун кириши дә нисбәтән гыса олмалы вә чаризмин ијрәнч сијасәтинин ифшасына доғру истигамәтләндирилмәлидир.

Көрүндүјү кими, биринчи мөвзуда Аллаһверди вә Имамверди сурәтләри кениш тәһлил олунсалар да, икинчи мөвзуда онлар епизодик характер дашыјырлар. Бу кими мәсәләләри шакирдләрә баша салмагла гејд едирәм ки, планын һәр маддәсинә нә гәдәр јер верилмәси јазынын үмуми һәчминдән дә асылы олмалыдыр. Иншанын һәчминин тәхминән VIII синифдә 3—4, IX синифдә 4—5, X синифдә 5—7 сәһифә олмасы тәләб олунур. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, иншаны нечә сәһифә јаза биләчәкләрини габагчадан мүәјјән етсинләр, она мүвафиг олараг да план үзрә һәр маддәнин шәрһинә јер вер-

Scanned with ACE Scanner

синлəр. Мəсəлəн, 7 сəһифəлик иншанын һəр маддəсинин шəрһи 5 сəһифəлик иншанынкындан мүвафиг сурəтдə артыг олмалыдыр. Əкс һалда, јə'ни үмуми һəчми долдурмагла, маддəнин биринə һəддəн артыг аз, дикəринə исə еһтијач олмадан чох јер вермəк гүсурдур.

Ирəли сүрүлəн мүддəалар ејни заманда бəдии əсəрдəн көтүрүлəн парчаларла (ситатларла) əсасландырылмалыдыр. Мəсəлəн, дејəк ки, Һејдəр бəј образы тəһлил олунур. Онун əмəјə хор бахмасындан данышаркəн, монологунда дедији сөзлəри ситат кими ишлəтмəк лазымдыр. Бунсуз фикир һавадан асылы галар вə јахшы тə'сир бағышламаз.

Гејд едирəм ки, иншада һəддəн артыг сөзчүлүк, ејни фикрин мүхтəлиф формада тəкрары да гүсур сајылыр. Сөзү јериндə вə гəнаəтлə ишлəтмəк лазымдыр. Сөзү елə сечмəк, елə ишлəтмəк лазымдыр ки, ону ихтисар етмəк мүмкүн олмасын, јахуд лазым кəлмəсин. Фикри садə, ајдын бир дилдə ифадə етмəк лазымдыр. Дил мəсəлəсинə садə мəсəлə кими бахмаг олмаз. Сөзлəри сечəркəн, чүмлə гураркəн заһири курултуја алудə олмаг, ағыр вə мүрəккəб чүмлəлəр гурмаг мəслəһəт көрүлмүр. Јығчам, садə вə ајдын јазмаг лазымдыр. Л. Н. Толстој демишдир ки, өз фикрини о гəдəр садəлəшдирмəјə, дəгиглəшдирмəјə вə ајдынлашдырмаға чалышмалысан ки, һəр кəс охујанда десин: «Бу ки, лап садəдир».

Шакирдлəрə өјрəдирəм ки, инша ејни заманда долғун, грамматик чəһəтдəн савадлы, лакин гуру вə схематик бир дилдə јазылмышса, јенə дə нөгсанлыдыр. Белə ки, иншанын дили үслубу чəһəтдəн зəнкин, образлы вə рəван олмалыдыр. Бəдии тə'јинлəрдəн, образлы ифадəлəрдəн јериндə вə мəһарəтлə истифадə едə билмəк шакирдин јазы габилијјəтини сүбут едир, иншанын гијмəтини артырыр.

Бу кими һазырлыг вə изаһатлар нəтичəсиндə шакирдлəр сəрбəст сурəтдə вə долғун мəзмунлу иншалар јазмаға чалышырлар.

Иншаны дүзкүн гијмəтлəндирмəк, бурахылмыш сəһвлəри вə гүсурлары арадан галдырмагда тəсһиһ вə тəһлилин методик чəһəтдəн дүзкүн апарылмасынын ролу бөјүкдүр. Мəн иншалары диггəтлə јохлајыр вə сəһвлəри шəрти ишарəлəрлə көстəрирəм. Ејни заманда характер орфографик сəһвлəри, үслуб вə дурғу ишарəлəри сəһвлəрини, мəзмун вə мə'на сəһвлəрини хүсуси дəфтəрə гејд едирəм. Белəликлə, ајры-ајры јазылар, характер сəһвлəр вə бунларын башвермə сəбəблəри һаггында мəндə там тəсəввүр олур. Иншаны тəһлил етмəк, сəһв вə гүсурлары арадан галдырмаг сон вə əн вачиб мəрһəлəдир. Чүнки бунсуз шакирд јазысынын үмуми гүсуруну, сəһвлəринин нəдəн ибарəт олдуғуну баша дүшмəз вə бу јазы шакирдин инкишафына, билик вə бачарығынын тəкмиллəшмəсинə көмəк едə билмəз. Она көрə дə мəн иншанын тəһлилинə хүсуси əһəмијјəт верирəм. Лакин тəəссүф ки, програмда бунун үчүн вахт нəзəрдə тутулмамышдыр. Она көрə дə бу мəгсəдлə X синифдə Азəрбајчан дилинə верилəн вахтдан истифадə едирəм.

Иншанын тəһлили заманы характер грамматик сəһвлəр һаггында данышырам. Бунларын башвермə сəбəблəрини көстəрирəм вə билмəдиклəри гајдалары изаһ едирəм. «Азəрбајчан дилинин грамматикасы» китабындан мүвафиг мөвзулары тəкрар өјрəнмəји мəслəһəт көрүрəм. Сонра иншанын мəзмунуна вə мөвзунун ишлəмəсинə даир характер гүсурлар һаггында мə'лумат верирəм. Бир јахшы вə бир зəиф јазыны охујуб, мүгајисəли сурəтдə тəһлил едирəм. Даһа сонра дəфтəрлəри пајлајырам, шакирдлəр өз сəһвлəри үзəриндə ишлəјирлəр. Шəрти ишарəлəр əсасында јазыда дүзəлишлəр едирлəр.

Мəн көстəрилəн үсуллардан истифадə етмəклə, шакирдлəрин тəдричəн мəзмунлу вə савадлы инша јазмаларына наил олурам.

7. Сифариш—685.

1. «ЕРТӘСИ КҮН» ИФАДӘСИ НЕЧӘ ЈАРАНМЫШДЫР

Ертәси күн ифадәси көстәрир ки, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндә тәрәфләрин јердәјишмәси һадисәси баш верир. Мәним чыхардығым нәтичә дүзкүндүрмү?

С. Севдималыјев — Губадлы рајону.

Тә'јини сөз бирләшмәләриндә тәрәфләрин (әсас вә табе сөзләрин) јери сабитдир; әкәр тәрәфләр дәјишдириләрсә, бирләшмә ја өз характерини, ја да мә'насыны итирәр. Мәсәлән, **ушаг бағчасы, бағча ушағы; бағ үзүмү, үзүм бағы; кечә көрүшү, көрүш кечәси; Бакы нефти, нефт Бакысы** вә с. Бу бахымдан **ертәси күн** ифадәсини тәрәфләриндә «јердәјишмә» һадисәси баш вермиш бирләшмә кими изаһ етмәк догру олмаз. Мәшһур түрколог Шәмсәддин Сами өз «Гамуси-түрки» адлы лүғәтиндә көстәрир ки, «ертә» сөзү түрк дилләриндә «бир күн сонракы күн» мә'насыны билдирир. Бундан нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, **ертәси күн** ифадәсинин биринчи тәрәфи әслиндә тәктәрәфли бирләшмәдир; бу күнүн ертәси (күн), јахуд филан тарихин, филан күнүн ертәси (күн) вә с. бирләшмәләринин јығчамлашмыш, конкретләшмиш, чилаланмыш формасыдыр. Бу грамматик һадисәнин изләрини мүасир дилимиздә ишләнән **сабаһы күн** (данышыг дилиндә ишләнир) бирләшмәсиндә, **бириси (бири), кимиси (кими)** әвәзликләриндә, **бирикүн** зәрфиндә дә мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Беләликлә, ајдын олур ки, **ертәси күн** ифадәсинин грамматик гурулушундакы фәргли чәһәти јалныз етимоложи бахымдан дүзкүн изаһ етмәк олар.

2. -МЫШ,... ШӘКИЛЧИЛИ ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА

Бајрама бир күн галмыш биз тәјјарә илә Бакыја гајыдачағыг—чүмләсиндә **галмыш** сөзү һансы нитг һиссәсинә аиддир?

Ә. Бабајев — Бакы

Мә'лум олдугу үзрә, -мыш,-миш,-муш,-мүш, шәкилчиләри а) фе'лин нәгли кечмиш заманыны (јазмышам, көрмүшәм...), **имиш** һиссәчијинин сөзләрә битишик јазылан формасыны (јазырмыш, көрүрмүш...) вә кечмиш заман фе'ли сифәтләрини (јазылмыш әсәр, көрүлмүш иш...) әмәлә кәтирән морфемләрдир. Лакин бундан башга, һәмин шәкилчиләр чох надир һалларда фе'ли бағлама да әмәлә кәтирир. Мисаллара диггәт едәк:

1) Јаралы гәзадан хејли **кечмиш** өзүнә кәлди. 2) Бајрама бир күн **галмыш** биз Бакыја гајытдыг.

Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә **кечмиш** вә **галмыш** сөзләрини грамматик мә'насына көрә нә фе'лин хәбәр формасына, нә дә фе'ли сифәтләрә аид етмәк мүмкүндүр. Онларда **-мыш,-муш** шәкилчиләринин **имиш** һиссәчији илә дә, шүбһәсиз, һеч бир әлагәси јохдур. Чүнки һәмин сөзләр фе'лин хәбәр формасында ишләнсәјди, чүмләнин хәбәри оларды. Онлары она көрә фе'ли сифәт һесаб етмәк олмаз ки, һеч бири әшјанын һәрәкәтә көрә әламәтини билдирмәк хүсусијјәти дашымыр. Һәмин сөзләр јалныз һәрәкәти («өзүнә кәлди», «гајытдыг») замана көрә тамамламаға хидмәт едир. Демәк, онлары јалныз фе'ли бағлама кими изаһ етмәк лазым кәлир. Бу фе'ли бағламалар вердијимиз чүмләләрдә фе'ли бағлама бирләшмәләрини («гәзадан хејли кечмиш», «бајрама бир күн галмыш») әмәлә кәтирмәкдә әсас компонент ролуну ојнајыр. Һәмин фе'ли бағлама бирләшмәләрини (тәркибләри) онларын синтактик синонимләри илә әвәз етдикдә **кечмиш** вә **галмыш** сөзләринин, һәгигәтән, фе'ли бағлама олдуғуну мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Мүгајисә едәк:

1) Јаралы гәзадан хејли кечмиш өзүнә кәлди. Јаралы гәзадан хејли **кечдикдән (сонра)** өзүнә кәлди. 2) Бајрама бир күн галмыш биз Бакыја гајытдыг. Бајрама бир күн **галанда** биз Бакыја гајытдыг.

Әлбәттә, **-мыш,-миш,-муш,-мүш** шәкилчиләри, адәтән, **-ма,-мә** шәкилчиләри илә бирликдә ишләнәркән фе'ли бағлама әмәлә кәтирир; Азәрбајчан дилинин грамматикасына аид јазылмыш әсәрләрдә һәмин фе'ли бағлама шәкилчиләри мәһз белә изаһ едилир. Лакин дил фактлары көстәрир ки, 2—3 сөздә дә олса, **-мыш,-миш...** шәкилчиләри инкар шәкилчиләринин (-ма,-мә) иштиракы олмадан да фе'ли бағлама әмәлә кәтирә билир.

3. ҺАНСЫ ДҮЗКҮНДҮР?

Дилчилијә аид әсәр вә мәгаләләрин бә'зиләриндә мисаллар дырнагда, бә'зиләриндә исә гара шрифтләрлә верилир. Бунларын һансы дүкүндүр?

С. Абдуллајев—Шәки.

Шифаһи нитгдә мүәјјән мә'на чаларлыглары, мә'на рәнкарәнклији интонасија васитәсилә ифадә олунур. Јазылы нитгдә исә, әкәр тә'бири чаизсә, бу вәзифәни дурғу ишарәләри вә мүхтәлиф шрифт фәргләри «јеринә јетирир». Демәк, мүәјјән сөзләрин шрифтләрлә фәргләндирилмәси дә (курсивдән, галын шрифтләрдән истифадә едилмәси) јазылы нитгин график имканларындан биридир. Белә ки, чап јазысында мүәјјән мәгамларда фәргли шрифтләрдән истифадә олунмасы нитгдә лазыми инчәлији, чаларлығы ифадә етмәјә имкан верир; мәтндә бу вә ја дикәр ифадәнин, мисалын фәргләндирилмәсинә, дифференсиасијасына хидмәт едир. Мүхтәлиф мә'на категори-

Scanned with ACE Scanner

јаларындан олан мәгамлар мүхтәлиф шрифтләрлә ифадә олунур. Мәтндә ән әсас фикир вә ја ифадәләри даһа ајдын нәзәрә чарпдырмагда фәргли шрифтләрдән истифадә олунмасы охучунун ишини хејли јүнкүлләшдирир, онун диггәтини мәтнин мәзмунундакы ән әсас чәһәтләрә јөнәлтмәји тә'мин едир. Дилчилик әдәбијјатында, еләчә дә бир сыра башга елм саһәләри илә әлагәдар әдәбијјатда мәтндәки мүәјјән сөзләрин, мисалларын фәргли шрифтләрлә верилмәси, әлјазысында исә һәмин сөз вә мисалларын алтындан хәтт чәкилмәси мәһз јухарыда көстәрдијимиз сәбәбләрдән ирәли кәлир. Бә'зи мәтбуат органларында, хүсусән «Коммунист» гәзетиндә мисалларын бә'зән дырнагда көстәрилмәси дә, шүбһәсиз, ејни мәгсәди күдүр. Демәк, белә олдугда дырнаг ишарәси тамамилә башга бир график мә'на дашыјыр. Бу график имкандан истифадә едән мәтбуат органлары, көрүнүр, естетик тәләбләрә әсасланырлар; гәзетдә вә ја китабда дикәр саһәләрә аид јазыларын мәһз естетик бахымдан ујушмасыны әсас тутурлар. Әлбәттә, бу һеч дә пис дејил. Ахы «Коммунист» гәзети, јахуд башга бир күтләви-ичтимаи журнал, китаб вә с. дилчилијә даир мүнтәзәм мәгаләләр дәрч етмәк вәзифәсинә хидмәт етмир. Бурадан нәтичә чыхармаг лазымдыр ки, дил һаггында мәгаләләрдә мисалларын бә'зән шрифтләрлә дејил, дырнаг ишарәси илә фәргләндирилмәсинә сәһв кими бахмаг олмаз. Бу график имкандан чох мәһдуд даирәдә—јалныз бә'зи мәтбуат органларында истифадә едилмәси мәгбул сајылыр.

Јухарыда дејиләнләрлә әлагәдар олараг, мүәллимләримизи марагландыран бир мәсәләјә дә бурада тохунмаг, фикримизчә, јеринә дүшәр. Мәктәбләрдә, мүшавирә вә јығынчагларда мүәллимләр бизә чох тез-тез белә бир суалла мүрачиәт едирләр: дәрсликләрдә башлыглардан сонра нөгтә ишарәси гојулдуғу һалда, нә үчүн бу гајда башга китаб, журнал вә гәзетләрдә тәтбиг олунмур?

Мә'лум олдуғу үзрә, әсәрләрә, мәгаләләрә, онларын ајры-ајры бөлмәләринә вә с. верилән бүтүн башлыглар грамматик бахымдан адлыг чүмләләрдир. Үмуми гајдаја әсасән, һәр бир чүмләнин сонунда нөгтә, суал вә ја нида ишарәси гојулдуғу кими, адлыг чүмләләрин дә сонунда һәмин ишарәләрин ишләдилмәси тәбиидир. Орта мәктәбин Азәрбајчан дили курсунда бу барәдә шакирдләрә хүсуси мә'лумат верилир. Дәрсликләрдә башлыглардан сонра нөгтә ишарәсинин гојулмасы мәһз һәмин гајданын, бир нөв, әјани нүмунәсидир. Ахы һәр чүмләдән сонра нөгтә гојмаға адәт едән шакирд өз јазыларында да башлыглардан сонра истәр-истәмәз нөгтә ишарәси гојмаға вәрдиш едир. Һәтта о, инша үчүн тәртиб етдији планда да адлыг чүмләләрдән ибарәт маддәләрин сонунда нөгтә гојур.

Бәс нә үчүн башга китабларда, еләчә дә гәзет вә журналларда бу гајдаја риајәт едилмир? Бунун башлыча сәбәби ондан ирәли кәлир ки, мәтбуатда башлыглар хүсуси вә мүхтәлиф өлчүлү вә бә'зән дә мүхтәлиф рәнкли шрифтләрлә фәргләндирилир: беләликлә, онлары график чәһәтдән нөгтә илә ајырмаға еһтијач галмыр. Ахы ири шрифтләрлә верилән башлыгдан сонра нөгтә гојулмасы, образлы демиш олсаг, нәһәнк бир гапыдан асылмыш кичичик бир гыфыла бәнзәјир вә она бир нөв, ејбәчәр көркәм верир. Башлыглар суал вә ја нида чүмләсиндән ибарәт олдугда исә һәмин ишарәләрә һеч вахт «нөгтәјә олан мүнасибәт» көстәрилмир.

Башлыглар (јарымбашлыглар) мәтнин гаршысында, јә'ни абзасда вериләркән, шрифтләрлә нә чүр фәргләндирилирсә, онлардан сонра мүтләг нөгтә ишарәсинин дә ишләдилмәси зәрури һал кими гаршыја чыхыр.

Беләликлә, ајдын олур ки, дәрсликләрдә башлыглардан сонра һәмишә нөгтә ишарәсинин гојулмасы јалныз тә'лим бахымындан мәгбул һесаб едилмишдир. Бунунла јанашы, һәр һалда е'тираф етмәк лазымдыр ки, һәмин гајдада ваһидлијин олмамасы, нә исә, бир ујғунсузлуг, зиддијјәт јарадыр. Шакирд охудуғу башга мәнбәләрдә башлыглардан сонра нөгтә ишарәсинин гојулмадығыны көрүб, бир нөв, «шүбһәјә дүшүр», өз јазысында һәмин гајда илә әлагәдар бә'зән тәрәддүдлү анлар кечирир. Ахы нөгтә өз өлчүсүнә көрә чох кичик олса да, јазыда онсуз кечинмәк кобуд сәһвә јол вермәк демәкдир. Бүтүн бунлара көрәдир ки, јазыда шакирдин башлыгдан сонра нөгтә ишарәсини гојуб-гојмамасы илә әлагәдар бурахдығы сәһв онун јазы ишинин гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алынмыр.

4. БУ, ҮСЛУБЛА ӘЛАГӘДАРДЫР

Онун зил сәси данышығына хүсуси мәлаһәт верирди —чүмләси чүмлә үзвләринә көрә нечә тәһлил едилмәлидир.

Казымов—Ордубад рајону.

Көстәрилән чүмләдә **мәлаһәт верирди**—хәбәр, **онун сәси** —мүбтәдадыр; **зил** сөзү **онун сәси** бирләшмәси илә ифадә олунан мүбтәданын икинчи тәрәфинин тә'јини, **хүсуси** сөзү исә **мәлаһәт верирди** хәбәринә аид тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир: **данышығына** сөзү васитәсиз тамамлыгдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, тамамлыг тәктәрәфли бирләшмә илә ифадә олунмушдур; белә ки, үслуби тәләбдән асылы олараг, һәмин бирләшмәнин—үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи олан «онун» сөзү чүмләдә иштирак етмир. Нәзәрә алынмалыдыр ки, көстәрилән чүмләдә **онун** әвәзлији јалныз **сәси** сөзүнә аиддир. Әкәр чүмлә ашағыдакы шәкилдә гурулса иди, әксинә бир вәзијјәт јаранарды; **данышығына** сөзү чүттәркибли, **сәси** сөзү исә тәктәркибли бирләшмәјә чевриләрди:

Онун данышығына зил сәси хүсуси мәлаһәт верирди.

Нәһајәт, буну да гејд етмәк пис олмаз ки, шәхси әгидәмизә көрә, һәмин чүмләдә **хүсуси** сөзү, әслиндә, зәрфлик јох, тә'јиндир; чүнки о, хәбәрин исимдән ибарәт олан биринчи компонентинә, јә'ни **мәлаһәт** сөзүнә аиддир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, грамматик тәһлил тәчрүбәсиндә бу кими фактлара тез-тез тәсадүф олунур. Бизим фикримизчә, бу мәсәлә тәдгигатчыларымызын диггәтини чәлб етмәлидир.

5. ЈӘГИН КИ, ЕҺТИЈАЧ ЈОХДУР

Хаһиш едирәм, **Мән сәни нечә баша салым ки, сән сәһв јол тутубсан,**—чүмләсини нөв вә гурулушуна көрә изаһ едәсиниз.

Ш. Ширинов—Фүзули рајону.

Көстәрилән чүмлә гурулушуна көрә табели мүрәккәб чүмләдир. Ајдын мәсәләдир ки, онун икинчи һиссәси (**Сән тамамилә сәһв**

Scanned with ACE Scanner

јол тутубсан) биринчи һиссəсиндəн **(Мəн сəни нечə баша салым ки),** асылыдыр; демəк, əввəлинчиси баш чүмлə, сонракысы исə будаг чүмлəдир, даһа доғрусу, тəрзи-һəрəкəт будаг чүмлəсидир. Əлбəттə, норматив грамматикада (мəктəб грамматикасында) белə тəрзи-һəрəкəт чүмлəлəри барəдə һеч бир мə'лумат верилмир.

Профессор Ə. Абдуллајев «Мүасир Азəрбајчан дилиндə табели мүрəккəб чүмлəлəр» адлы китабында (Азəрнəшр, 1964) јазыр: «Елə тəрзи-һəрəкəт будаг чүмлəлəри дə вар ки, онун баш чүмлəсиндə **елə** сөзү əвəзинə, **нечə, нə чүр** сөзлəри иштирак едир» (сəһ. 308).

Фикримизчə, чох ајдын дејилиб; əлавə дəлиллəр кəтирмəјə, јəгин ки, еһтијач јохдур.

6. БЕЛƏ ДƏ ОЛА БИЛИР

1. **Ким билсин инди о һарада ишлəјир,** — чүмлəсиндə **билсин** сөзүндəн сонра веркүл гојмаг лазымдырмы?

2. **«Чох фикирлəшдим, анчаг бир шеј хатырлаја билмəдим», дејə чаваб вердим,** —чүмлəсиндə дырнагда верилмиш һиссəни васитəсиз нитг һесаб етмəк дүзкүндүрмү?

Ə. Н ə б и ј е в—Ордубад рајону.

1. «Ким билсин инди о һарада ишлəјир» чүмлəсини, фикримизчə «Ким билсин ки, инди о һарада ишлəјир» чүмлəси илə гарышдырмаг олмаз. Əввəлинчиси садə, сонракы исə мүрəккəб чүмлəдир. Чүнки əввəлинчи чүмлəдə «ким билсин» ифадəси **көрəсəн** əдатынын еквиваленти кими ишлəнмишдир; чүмлəјə анчаг мə'на чаларлығы вермəк мəгсəдини дашыјыр. Икинчи мисалда исə **ким билсин (ки)** компоненти һəмин табели мүрəккəб чүмлəдə баш чүмлəни тəшкил едир.

Демəк, көстəрилəн чүмлəдə веркүлүн ишлəдилиб-ишлəдилмəмəсини һəмин чүмлəдə ифадə олунан фикрə көрə мүəјјəнлəшдирмəк лазымдыр. Ону да унутмаг олмаз ки, ејни чүмлəнин мəзмунча ики фикри ифадə етмəси онун интонасијача фəргли тəлəффүзүндə даһа ајдын нəзəрə чарпыр.

2. Ситат да васитəсиз нитгдир, лакин васитəсиз нитгин бүтүн нүмунəлəри ситат ола билмəз. Тəмсиллəрдə, нағылларда тəсадүф етдијимиз васитəсиз нитг нүмунəлəрини јада салаг. Һəмин əсəрлəрдə, персонажларын сөзлəри дə бə'зəн дырнагда, јə'ни васитəсиз нитг шəклиндə верилир.

«Чох фикирлəшдим, анчаг бир шеј хатырлаја билмəдим»,— дејə чаваб вердим чүмлəсиндə ишлəдилмиш васитəсиз нитгə дə бу бахымдан јанашмаг лазымдыр.

Демəк, бəдии дилдə васитəсиз нитгдəн истифадəнин дə мүəјјəн үслуби хүсусијјəтлəри вардыр.

Ə. ƏФƏНДИЗАДƏ.

Бу китаблары охујун

ЈУБИЛЕЈƏ ҺƏСР ОЛУНУР

1972-чи ил бөјүк Вəтəнимизин тарихинə əн парлаг иллəрдəн бири кими дахил олмушдур. Чүнки бу ил өлкəмизин халглары ССРИ-нин тəшкил олунмасынын 50 иллик бајрамыны бөјүк тəнтəнə илə гејд етмишлəр. Һəм дə халгымыз бу бајрамы гүдрəтли, монолит вə меһрибан бир аилəнин үзвлəри кими гејд етмишлəр.

Бу тəнтəнəли бајрам мүнасибəти илə əлагəдар олараг Азəрбајчан Дөвлəт Нəшријјаты он беш гардаш республиканын һəр бири һаггында о республиканын ады илə—«РСФСР», «Белорусија ССР», «Молдавија ССР», «Украјна ССР», «Өзбəкистан ССР», «Күрчүстан ССР», «Ермəнистан ССР», «Азəрбајчан ССР» вə и. а. хүсуси китабчалар бурахмышдыр.

Бу китабчаларда Коммунист Партијасынын рəһбəрлији алтында азад халгларын достлуг аилəсиндə гардаш республикалардан һəр биринин Совет һакимијјəти иллəриндə əлдə етдији наилијјəтлəрдəн бəһс олунур.

Бундан сонра китабчаларда һаггында сөһбəт кедəн республиканын кечмишиндəн, индисиндəн, кəлəчəјиндəн бəһс олунур. Гардаш республикалары халгларынын бөјүк руһ јүксəклији илə чалышараг коммунизм чəмијјəти гурмаг уғрунда чијин-чијинə ишлəмəлəриндəн кениш данышылыр.

ҺУМАНИСТ ШАИРƏ ҺƏСР ОЛУНУР

Мə'лум олдуғу кими, бөјүк Азəрбајчан шаири, Јахын Шəрг поезијасынын классики Имадəддин Нəсиминин анадан олмасынын алты јүз иллији бу илин пајызында тəнтəнəли сурəтдə гејд олуначагдыр. Бу, Шəрг вə Гəрб халгларынын мəдəни һəјатында диггəтəлајиг һадисəдир. Буну нəзəрə алараг Азəрнəшр Һəмид Араслынын шаирин һəјат вə јарадычылығындан бəһс едəн **«Имадəддин Нəсими»** адлы китабчасыны чапдан бурахмышдыр.

Нəсими Азəрбајчан ше'р дилини јүксəк бир зирвəјə галдыран, өз əсəрлəриндə дөврүн мүтəрəгги фикирлəрини тəрəннүм едəн, бөјүк Низаминин Шəрг əдəбијјатына кəтирдији габагчыл идејалары давам

Scanned with ACE Scanner

вә инкишаф етдириб өз амалы уғрунда јорулмадан мүбаризә апаран вә бу јолда мәрдликлә өлүмә кедән фәдакар бир сәнәткардыр.

О, Азәрбајҹанда әдәби дилин инкишафына бөјүк хидмәт көстәрмиш, ејни заманда феодал зүлмүнә, истилаја гаршы е'тираз етмиш, руһаниләри тәнгид едән әсәрләри илә фикирләрин ојанмасына, һәјат вә каинатын сирләрини өјрәнмәк үчүн мөвҹуд дини мүлаһизәләрә ајыг нәзәрлә бахмаға сәсләмишдир.

Китабчада дејилир ки, ислам дини, ислам руһанилији бүтүн динләр кими инсаны аллаһын гулу адландырыр, онун бүтүн һүнәрләрини илаһијјатла бағлајыр, инсаны өз талејинә, өз «алын јазысы»на разы олмаға, дүнја не'мәтләрини тәрк едәрәк ахирәт севдасы илә јашамаға дә'вәт едирдиләр. Белә бир заманда инсаны дүнјанын јарадычысы, әзәли вә әбәди бир варлыг адландыран бөјүк Ширван шаири Имадәддин Нәсими инсан зәкасыны көләликдән азад олуб өз гүдрәтини дәрк етмәјә чағырырды.

Нәсими өз мүтәрәгги идејаларыны тәблиғ етдији заман илк нөвбәдә һаким тәбәгәнин истинадкаһы олан руһаниләрлә гаршылашырды. О, бүтүн ше'рләриндә руһанилијин ријакарлығыны, сатгынлығыны, јаланчылығыны ифша едирди. Шаир гази вә мүфтиләри рүшвәтхор, јаланчы адландырыб тәнгид едирди.

Нәсиминин адыны һәтта онун мәсләк әлејһдарлары үчүн дә өлмәз едән әсас амил тәкҹә шаирин өз мәсләки уғрунда мәрданә өлүмү дејил, бәлкә әсәрләриндә ирәли сүрүлән инсана, инсан гүдрәтинә, инсан јарадычылығына олан бөјүк инам вә мәһәббәтдир, өз мүтәрәгги фикирләрини јүксәк сәнәт дилилә ифадә етмәк мәһарәтидир.

Нәсими зәнкин әдәби ирс гојуб кетмишдир. Шаирин Азәрбајҹан, фарс вә әрәб дилләриндә диванлары вә бу диванлара дахил олмајан гәсидә вә мәснәвиләри вардыр.

Нәсиминин ирси совет алимләри тәрәфиндән әтрафлы өјрәнилир вә бу күн Јахын Шәргдә кедән тәдгигата да мүсбәт тә'сир көстәрир.

Беләликлә, китабчада шаирин дөврү, һәјаты, јарадычылығы вә тәнгид һәдәфи кенишлији илә, һәм дә көзәл охуначаглы бир дилдә данышылыр.

ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ВӘ БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИК ҺАГГЫНДА

Азәрнәшр В. Нәсировун **«Совет вәтәнпәрвәрлији илә сосиалист бејнәлмиләлчилијинин вәһдәти»** адлы китабыны бурахмышдыр.

«Вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилијин марксист-ленинчи анлајышы» башлығы алтында кедән сөһбәтдә мүәллиф белә бир суал гојур: **Вәтән нәдир?**

Мүәллиф бу суала белә ҹаваб верир: Сон дәрәҹә әзиз, севимли вә меһрибан олан бу сөз һәр бир адамын гәлбиндә јашајыр, она ганад верир, ону бөјүк вә чәтин ишләри көрмәјә руһландырыр, онун јарадычы әмәјинин илһам мәнбәјини тәшкил едир.

Сонра мүәллиф јазылы әдәбијјатда раст кәлдијимиз чохлу фикирдән бә'зиләринә мүрачиәт етмәклә, вәтән мәфһумунун нәдән ибарәт олдуғуну нисбәтән ајдын шәрһ етмәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә

Салтыков-Шедринин, Н. Г. Чернышевскинин вәтәнә вердикләри тә'рифләри хатырладыр.

Даһа сонра мүәллиф јазыр ки, вәтән дедикдә, јалныз ҹоғрафи мүһити, конкрет бир дијарын тәбиәтини вә ја тәбии зәнкинликләрини баша дүшәнләр дә аз дејилдир. Белә бир гејддән сонра мүәллиф көстәрир ки, ичтимаи инкишафын ганунларыны кәшф етмиш олан марксизм-ленинизм елми вәтән вә вәтәнпәрвәрлијин дә елми анлајышыны јаратмышдыр.

В. И. Ленин вәтән мәфһумунун објектив мәзмунуну ачараг, көстәрмишдир ки, вәтән дедикдә, мөвҹуд ичтимаи, сијаси вә мәдәни мүһит баша дүшүлмәлидир.

Буну шәрһ едән мүәллиф јазыр ки, вәтән дедикдә, һәр шејдән әввәл, бу вә ја дикәр адамын, халгын доғулдуғу вә јашадығы әрази, һәмин шәхсин вә ја халгын дили, мәдәнијјәти, мәишәти вә адәтләриндәки хүсусијјәтләр, һәмин әразидәки ичтимаи вә дөвләт гурулушу, тәбии сәрвәтләр вә әһали нәзәрдә тутулур, һәр бир шәхсин доғулдуғу јердә ону әһатә едән тәбиәт, адәт вә ән'әнәләр, онун јашадығы мәдәни мүһит вә саир һәмин шәхсин гәлбиндә, психолокијасында дәрин көк салараг, ән әзиз, доғма вә нәҹиб һиссләр ојадыр. Белә ки, вәтән мәһәббәти ана мәһәббәти гәдәр әзиз вә гијмәтлидир. Бүтүн дөврләрдә вә бүтүн халгларын јаратмыш олдуғу вә хүсуси бир мәһәббәтлә охунан маһныларын бөјүк әксәријјәтиндә ана вә вәтән мәһәббәтинин ифадәси олан мотивләр тәрәннүм едилир. Бу да тәсадүфи дејил ки, «ана јурд» сөзләри бирликдә ишләдилир, бунунла да онларын үзви әлагәси ифадә олунур.

Мүәллиф ону да көстәрир ки, Бөјүк Октјабр ингилабынын тарихи гәләбәси өлкәмизин бүтүн халглары кими, Азәрбајҹан халгыны да өз вәтәнинин әсил саһиби, мадди не'мәтләрин вә тәбии сәрвәтләрин әсил јијәси етмишдир. Инди өлкәмизин бүтүн халгларынын өз јурдлары илә јанашы, гүдрәтли үмуми бир Вәтәни — ССРИ мөвҹуддур. Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын јарымәсрлик тарихи бу халглардан һәр биринин Совет Вәтәни уғрунда ҹанларыны белә әсиркәмәдикләринә даир истәнилән гәдәр нүмунәләрлә долудур.

Мүәллиф әсәриндә белә бир суал да гојур: Бәс, вәтәнпәрвәрлик нәдир?

Мүәллиф әввәлҹә сөзүн лүғәти мә'насыны шәрһ едәрәк јазыр: — Вәтәнпәрвәрлик (патриотизм) — јунанҹа «patris» сөзүндән әмәлә кәлмиш, мә'насы һәмјерли, һәмвәтән демәкдир. Вәтәнпәрвәрлик — өз елини, обасыны, јурдуну, бир сөзлә, өз вәтәнини дәрин бир мәһәббәтлә севән адамын ән нәҹиб вә ән јүксәк һиссләринин ифадәсидир.

Үмумијјәтлә, һәмин бәһсдә мүәллиф пролетар бејнәлмиләлчилијинин марксист-ленинчи анлајышындан, буржуа идеологларынын бу анлајыша мүнасибәтиндән, һәмин мәсәләдә һәр ики идеолокијанын — буржуа вә сосиализм идеолокијаларынын мүбаризәсиндән бәһс едир.

Бундан сонра әсәрдә «Пролетар бејнәлмиләлчилији илә сосиалист вәтәнпәрвәрлијинин үзви әлагәси», «ССРИ — халгларын милли вә бејнәлмиләл мәнафеләри вәһдәтинин ифадәсидир», «Пролетар бејнәлмиләлчилији вә дүнја сосиализм системинин инкишафы», «Инкишаф етмиш сосиализм ҹәмијјәти шәраитиндә адамларын вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә олунмасы» башлыглары алтында сөһбәтләр апарылыр.

Scanned with ACE Scanner

БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛИК ҺАГГЫНДА

Азәрнәшрин бурахдығы китаблардан бири дә М. Ә. Садыгзадәнин **«Пролетар бејнәлмиләлчилији бајрағы алтында»** адланыр.

Бу китабчанын киришиндә дејилир ки, коммунист һәрәкаты әмәлә кәлдији күндән индијә гәдәр пролетар бејнәлмиләлчилији әсасында инкишаф едир вә онун идејаларындан рәһбәрлик алыр. Пролетар бејнәлмиләлчилији истисмарчы синифләр әлејһинә мүбаризәдә фәһлә синфини, мүхтәлиф өлкәләрин ингилабчы вә демократик гүввәләрини бирләшдирмәк үчүн коммунистләрин әлиндә ән гүдрәтли бир васитәдир. Коммунистләрин башчылыг етдији демократија вә сосиализм гүввәләри бејнәлмиләлчилик бајрағы алтында чыхыш едәрәк, дүнјаны әсаслы сурәтдә дәјишдирмишләр. Белә бир мүгәддимәдән сонра китабчада «Пролетариатын идеолокија вә сијасәтинин тәркиб һиссәси», «Антиимпериалист гүввәләрин сых бирлији уғрунда», «Пролетар бејнәлмиләлчилијинин парлаг тәнтәнәси» кими мәсәләләрдән бәһс олунур.

МЕТОДИК ВӘСАИТ

Артыг 1971—1972-чи дәрс илиндән башлајараг мәктәбләримиздә систематик Азәрбајчан дили курсу јени програм әсасында тәдрис олунур. Буну нәзәрә алараг Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институту бу саһәдә мүәллимләримизә јахындан вә практик көмәк мәгсәди илә **«Јени програм үзрә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләри»** адлы китабча нәшр етмишдир. (VI—VIII синиф мүәллимләри үчүн методик вәсаит).

Китабчада дејилир ки, мүәллимләримиз үчүн методик вәсаит олараг һазырланмыш бу китабчада Азәрбајчан дилиндән јени програмын хүсусијјәтләрини, методик тәләбләрини, мәзмунундакы бә'зи јениликләри, характер чәһәтләри шәрһ етмәк вә илкин мулаһизәләр јүрүтмәк мәгсәди гаршыја гојмушдур. Китабчаја Азәрбајчан дили үзрә факултәтив мәшғәләләрин апарылмасы һаггында материал да дахил едилмишдир. Јени програмын тәтбигинә IV синифдән башландығыны нәзәрә алараг вәсаитин чох һиссәси мәһз һәмин синифдә Азәрбајчан дилинин тәдриси мәсәләләринә аид едилмәси лазым көрулмүшдүр.

Вәсаитдә бу да көстәрилмишдир ки, бу вәсаитдә јени програмлар әсасында Азәрбајчан дили тәдрисинин бүтүн мәсәләләри, һәм дә ардычыл бир шәкилдә әһатә олунмамышдыр. Мәсәлән, бурада лексиканын, орфографијанын тәдрисиндән ајрыча бәһс олунмамышдыр.

«Азәрбајчан дилиндән јени програмын башлыча хүсусијјәтләри һаггында» башлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилир ки, мәктәбләримизин јени тәдрис планына кечмәси илә әлагәдар олараг, Азәрбајчан дилиндән систематик курсун мәзмун вә гурулушу да әсаслы сурәтдә дәјишдирилмишдир.

Јени програм Азәрбајчан дили үзрә мәктәб курсунун елми сәвијјәсинин вә онун тәрбијәви тә'сирини даһа да јүксәлтмәји тә'мин

едир. Програмын тәртибиндә Азәрбајчан вә еләчә дә совет дилчилији елминин сон наилијјәтләри хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр.

Бундан сонра һәмин башлыг алтында әввәлки програм илә јени програм мугајисә олунур. Азәрбајчан дилиндән јени програмын үстүн чәһәтләри көстәрилир.

«Азәрбајчан дилинин тәдрисинә верилән башлыча методик тәләбләр» башлығы алтында апарылан сөһбәтдә дејилир ки, Азәрбајчан дили тәдрисинин гаршысында гојулмуш башлыча вәзифәләри мүәллим о заман мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирә биләр ки, о фәннин методикасындан сәмәрәли истифадә етмәји бачарсын, бундан әлавә, тә'лим просесиндә бир сыра методик тәләбләри көзләмәји бачарсын. Сонра бу тәләбләрдән бәһс олунур.

Мүәллифләр јухарыда гејд етдијимиз башлыг алтында апардыглары сөһбәтләринә белә јекун вурурлар. Азәрбајчан дили тә'лиминин сәмәрәли тәшкилини тә'мин етмәкдә јухарыда көстәриләк методик тәләбләр һәр бир бөлмәнин, һәр бир мөвзунун, һәр бир дәрсин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри нөгтеји-нәзәриндән конкретләшдирилмәлидир. Мүәллим бүтүн бу тәләбләрә тә'лимин просесиндә о заман мүвәффәгијјәтлә риајәт едә биләр ки, о, өз билијинә, өз шәхси тәчрүбәсинә, шакирдләрин билик сәвијјәләринә вә дәркетмә гүввәләринә истинад етсин, өз ишинә јарадычы мүнасибәт көстәрсин.

Китабчада һәмчинин «Фонетиканын тәдрисиндә јениликләр», «Нитг һиссәләринин тәдрисиндә јениликләр», «Јени програмла әлагәдар бә'зи синтактик анлајышларын мәнимсәдилмәси һаггында» вә «Азәрбајчан дили үзрә факултәтив курслар һаггында» мөвзуларындан да бәһс олунур.

Китабчадакы бөлмәләр педагожи елмләр доктору Б. Әһмәдов, филоложи елмләр намизәди Ә. Әфәндизадә вә елми ишчи Ә. Кәлбәлијев тәрәфиндән јазылмышдыр.

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ

Азәрбајчан дили, онун башга елмләрлә әлагәси, мүасир Азәрбајчан дилинин грамматикасы вә бунун дилчилијимиздәки јери һазырда тәдрисдә ән әсас мәсәләләрдәндир.

Филоложи елмләр намизәди, досент Һәсән Мирзәјев јухарыдакы мәсәләнин чиддилијини нәзәрә алараг «Мүасир Азәрбајчан дилиндән ихтисас курсу» (кириш) әсәрини јазмышдыр.

Бу әсәр филолокија факултәсинин тәләбәләри үчүн дәрс вәсаитидир.

Бу вәсаитин киришиндә дејилир ки, педагожи институтларын филолокија факултәләриндә ихтисас фәнләри һәм үмуми, һәм дә хүсуси курс шәклиндә тәдрис олунур. Үмуми курсларда ихтисас фәнниннә аид мөвзуларын һамысы, хүсуси курсларда исә бунлардан бә'зиси кечилир. Үмуми курслардан фәргли олараг, хүсуси курсларда, јә'ни ихтисас курсларында кечилән мөвзулара даһа чох саат верилир. Онлар даһа әтрафлы шәкилдә тәдрис едилир. Бурада мөвзу илә бағлы олан мәсәләләрин, демәк олар ки, һамысы бир-бир нәзәрдән кечири-

Scanned with ACE Scanner

лир. Онун (мөвзунун) дилчилијимиздәки јери, ихтисас вә гејри-ихтисас фәнләри илә нә дәрәчәдә баглы олуб-олмадығы дөнә-дөнә јохланылыр, бу мәсәләләр барәсиндә әввәлчәдән алынмыш биликләр бир даһа јада салыныр, онлар бир гәдәр дә мөһкәмләндирилир. Бу, ихтисас курсу, институтун сон курсунда кечилдијиндән вә бу заман ихтисас вә гејри-ихтисас фәнләрин әксәријјәти тәдрис олунуб гуртардығындан бурада мүгајисә вә үмумиләшдирмәләрә даһа чох јер верилир.

Вәсаитдә «Бир нечә сөз», «Азәрбајчан дили», «Азәрбајчан дилинин башга елмләрлә әлагәси», «Мүасир Азәрбајчан дилинин грамматикасы вә онун дилчилијимиздә ролу» мәсәләләриндән бәһс олунур.

Бу вәсаитдән филоложи вә ибтидаи мәктәб педагокикасы вә методикасы факултәсинин тәләбәләри, орта вә али мәктәб мүәллимләри истифадә едә биләрләр.

Һәмин вәсаит Азәрбајчан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин В. И. Ленин адына Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту тәрәфиндән бурахылмышдыр.

ПЕРФОЧАЛЫШМАЛАР

Өзүнүн педагожи ишинә һәмишә јарадычылыгла јанашан мүәллимләр шакирдләрин вахтынын сәмәрәли кечмәси, онун аз вахт сәрф едәрәк чох иш көрә билмәси вә буна наил олмаг үзәриндә һәмишә фикирләшир вә бу саһәдә јахшы нәтичәләр әлдә едирләр.

Истәр мүәллимин, истәрсә шакирдин тәдрис просесиндә сәрф етдији әмәји сәмәрәләшдирмәк саһәсиндә ахтарышлар апаран алим, методист вә мүәллимләр тә'лим просесини идарә едән, онун мә'лум јоллара нисбәтән дәфәләрлә еффектини артыран јени-јени имканлар кәшф едирләр. Бурада көһнә үсулларын сәмәрәләшдирилмәси дејил, (әлбәттә, бу да вачиб мәсәләдир), тамамилә јени олан үсул, јол вә пријомлар нәзәрдә тутулур. Белә тамамилә јени олан јоллардан бири дә тәдрис просесиндә **перфокартын** тәтбигидир. Бу мәсәлә һаггында педагожи елмләр доктору Р. Әсәдов өзүнүн Азәрбајчан мәктәбинин 7—8-чи синифләри үчүн методик вәсаит хидмәтини көрән **«Синтаксисдән перфочалышмалар»** адлы китабчасында данышылыр.

Мүәллиф нағыл едир ки, перфокарт тәтбиг етмәклә мүәллим вахта хејли гәнаәт едир, аз вахт ичәрисиндә чох иш көрүр. Шакирд исә һәр аддымда өз фәалијјәтинә диггәт едә билир.

Мүәллиф јазыр ки, һөрмәтли мүәллим, сиздән тәләб олунур ки, 100 нәфәр шакирдин ишләдији чалышманы (јүз јазы ишини) јохлајасыз. Һесаблама көстәрир ки, сиз бу иши ән'әнәви үсулларла јеринә јетирмәк үчүн орта һесабла 10 саата гәдәр вахт сәрф етмәлисиниз. Бәс перфокарт тәтбиг едән мүәллим нечә? Перфокарт тәтбиг едән мүәллим исә сизин 10 саатда көрдүјүнүз иши бир саатда көрә биләчәкдир. Тәсәввүр един, мүәллимин 10 саатлыг әмәјиндән 9 сааты она асудә вахт кими гајыдыр.

Һәлә бу, ишин бир тәрәфидир. Сиз, 100 шакирдин ишини јохламаг үчүн «Н» гәдәр калори сәрф едәчәксинизсә, перфокарт тәтбиг едән мүәллим 10 дәфә аз калори сәрф едәчәкдир. Бундан әлавә, хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, сиз шакирдләрин јазыларыны нә гәдәр диггәтлә јохласаныз да бир нечә хәта көзүнүздән гача биләр.

Лакин перфокарт тәтбиг едән мүәллим бу гајғыдан азаддыр. Ишин техникасы елә гурулмушдур ки, перфокарт тәтбиг едән мүәллим јүзләрлә јазы ишини јохлајаркән бир дәнә дә хәтаја јол вермәјәчәкдир. Кағыз машын олан перфокарт бу чәһәтдән дә мүәллимин чох е'тибарлы көмәкчисидир.

Бунлардан сонра мүәллиф әсәриндә мүхтәлиф чалышмалар верир.

Китабчаны Азәрбајчан ССР Мааридф Назирлијинин програм-методика идарәси чапдан бурахмышдыр.

АТЕИСТ ИШ

Азәрнәшр Фүзули рајонунун Арајатылы кәндиндәки орта мәктәбин директору Ш. Һәсәновун **«Кәнддә атеист иш»** адлы китабчасыны чапдан бурахмышдыр.

Китабчанын мүәллифи хејли вахтдыр ки, зәһмәткешләрин атеизм тәблиғаты ишиндә фәал иштирак едир. Һәмин әсәрдә мүәллиф бу саһәдә әлдә етдији тәчрүбәни үмумиләшдирмәјә чалышмыш вә кәнддә атеизм тәблиғатынын апарылмасына даир мараглы мүлаһизәләр сөјләмишдир. Биз ашағыда бу мүлаһизәләрдән бә'зиләрини веририк.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, сосиалист һәјат тәрзинин јүксәлдилмәси, мәдәни-мәишәт вәзијјәтинин дурмадан јахшылашдырылмасы дини галыгларын сүр'әтлә арадан галдырылмасына билаваситә тә'сир едир.

Атеизм, башга сөзлә, әһалинин дини тәсәввүрләрдән хилас олуб елми-материалист дүнјакөрүшүнә јијәләнмәси, өз-өзлүјүндә мәдәни инкишафын парлаг көстәричиләриндән биридир. Мәдәнијјәтлә атеизмин инкишафы арасында үзви әлагә вардыр. Әһалинин мәдәнијјәтинин атеизм дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, атеизмин инкишафына тә'сир костәрир. Мәсәлән, мәдәни чәһәтдән инкишаф етмиш кәнддә әһалинин дини галыглардан узаглашыб атеизм дүнјакөрүшүнә јијәләнмәси даһа мүвәффәгијјәтлә кедир.

Кәнддә мәктәб, мәдәни-маариф мүәссисәләри сосиалист мәдәнијјәтини кениш јајан мәркәзләрдир. Мәдәни-маариф идарәләри кәнд зәһмәткешләринин коммунист тәрбијәси ишиндә мүһүм рол ојнајыр...

Сонра мүәллиф һәмин мүәссисәләрин сәмәрәли ишинин нәтичәсиндә кәнддә атеизм тәблиғаты саһәсиндә әлдә едилмиш мүвәффәгијјәтләрдән бәһс едир.

Мүәллиф әсәриндә ону да гејд едир ки, мәдәни-маариф очаглары мүасир тәләбата чаваб верә биләчәк сәвијјәдә олмајан јерләрдә һәлә дә дини галыглара инананлара тәсадүф етмәк олур.

Мүәллиф көстәрир ки, дини галыгларын өз-өзүнә арадан галхачағыны күман етмәк бөјүк сәһв оларды. Бу иш мүнтәзәм, ардычыл, планлы, системли идеоложи тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини тәләб едир.

Бунунла јанашы олараг елми атеизм тәблиғатынын диндарлығын вәзијјәтини, дини галыгларын конкрет тәзаһүр формаларыны ојрәниб, нәзәрә алмагдан да чох асылыдыр.

Дини галыглар вә онларын тәзаһүр формаларындан бәһс едән мүәллиф костәрир ки, диндарлыг әсасән јашлы адамлар арасында даһа күчлүдүр. Онлар нәинки дини әһвали-руһијјәни сахлајыр, дини га-

Scanned with ACE Scanner

лыглары јашадыр, һәм дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә динин јајылмасына көмәк едир, шәраит јарадырлар. Валидејнләри диндар олан аиләләрдә јенијетмәләр дини әһвал-руһијјәнин тә'сириндән бир чох һалда хилас ола билмирләр. Аиләдә мүнтәзәм давам едән белә вәзијјәт истәр-истәмәз аиләнин диндар олмајан үзвләринә, хүсусилә ушаглара мәнфи тә'сир едир. Мүәллиф шаһиди олдуғу бир һадисәни хатырлајараг јазыр ки, кечән ил оручлуг күнләринин бириндә Х а синфинин рәһбәри јаныма кәлиб, шакирд Н.-ин гәфләтән ағыр хәстәләндијини билдирди. Ушағы синифдән директор отағына кәтирдик. Онун бәнизи агаппаг иди. Һәмишә сағлам көрдүјүмүз, јахшы идманчы, мәктәб волејбол командасынын фәал үзвү кими танынан кәнчә нә олмушдур? Ријазијјат мүәллими мә'лумат верди ки, ону лөвһәјә чағырмыш, ушаг исә лөвһәдә мисал һәлл едәркән гәфләтән һушуну итирмишдир.

Һәким ушағы әтрафлы мүајинәдән кечирдикдән сонра билдирди ки, горхулу һеч бир шеј јохдур, ушаг ач олдуғу үчүн белә вәзијјәтә дүшмүшдүр. Тез шакирдә јемәк верилди. О, чај ичиб, јемәк једикдән сонра билдирди ки, валидејни ону оруч тутмаға мәчбур етмишдир.

Бундан сонра мүәллиф нағыл едир ки, һадисә илә әлагәдар олараг Н.-ин валидејни илә јанашы, ејни заманда бүтүн мәктәблиләрин валидејләри илә сөһбәт апарылмыш, шакирди оруч тутмаға мәчбур етмәк гәти писләнмиш, Н.-ин атасы исә кобуд сәһвини бүтүн валидејнләр гаршысында е'тираф етмишдир. Диндар валидејнләрлә апарылан сөһбәт тә'сирсиз галмамышдыр. Бу ил Фүзули рајону Арајатылы орта мәктәбиндә шакирдләр арасында бир нәфәр дә олсун оруч тутан олмамышдыр.

Бундан сонра мүәллиф гурбан бајрамы, мәһәррәмлик, дини бајрамлар, пир вә мүгәддәс јерләрдән, дәфн мәрасимләри, көһнә тој адәтләриндән бәһс едир вә сөһбәтинә белә јекун вурур.

Хүсусилә, атеизм тәблиғаты зәиф апарылан јерләрдә руһанилләр, һәмчинин өзләрини руһани адландыран бә'зи фырылдагчы, түфејли үнсүрләр даһа фәаллашыр вә дини тәблиғат апармаға тәшәббүс көстәрирләр.

Бүтүн бунлардан сонра мүәллиф јени адәт вә ән'әнәләрдән данышыр.

Мүәллиф, «Гадынлар арасында атеист тәблиғаты күчләндирмәли», «Атеизм тәблиғатынын бә'зи мәсәләләри»ндән дә бәһс едир.

Атеизм тәблиғаты илә әлагәдар олараг мүәллимләримиз бу китабчадан бир васит кими истифадә едә биләрләр.

КӨРКӘМЛИ ИНГИЛАБЧЫЈА АИД КИТАБЧА

Һәјатыны бүтүн Иран халгынын сәадәти вә азадлығы уғрунда мүбаризәјә һәср етмиш Сәттарханын ады кениш шөһрәт тапмышдыр. Иранда онун һаггында дастанлар гошулмушдур, хүсусән Иран Азәрбајчаны фолклорунда ону Азәрбајчанын Короғлу вә Гачаг Нәби кими халг гәһрәманлары илә бир сырада јад едирләр.

Республикамызын елми ичтимаијјәти бу јахынларда Азәрбајчан халгынын шанлы оғлу, 1905—1911-чи илләр Иран ингилабынын гәһ-

рәманы Сәттарханын анадан олмасынын 100 иллијини гејд етмишдир.

Азәрбајчан ССР ЕА Јахын вә Орта Шәрг Халглары Институту бу көркәмли ингилабчынын һәјаты вә ингилаби фәалијјәтиндән бәһс едән **«Көркәмли ингилабчы Сәттархан»** адлы мәчмуә бурахмышдыр.

Мәчмуә академик Ә. С. Сумбатзадәнин «Кириш сөзү» илә ачылыр. Бурада дејилир ки, Сәттархан һәлә кәнч јашларында вәтәнпәрвәр бахышларына вә чәсарәтли фәалијјәтинә көрә Мәһәммәдәли шаһ һөкумәти тәрәфиндән тә'гибләрә вә һәбсә мә'руз галыр. Вәтәниндә һөкм сүрән әдаләтсизлијин шаһиди олан Сәттархан бүтүн өмрүнү гачарлар әлејһинә мүбаризәјә һәср едәчәјинә анд ичир. Мүбариз һәјат мәктәби кечмиш Тәбриздә вә онун әтрафында јашајан әһали ичәрисиндә горхмаз вәтәнпәрвәр кими танынмыш Сәттархан 1907-чи илдә Тәбриздәки könüllü ингилабчылар—фәдаиләр сырасына дахил олур вә аз бир заман ичәрисиндә Тәбриз ингилабчыларынын ән көркәмли рәһбәри сәвијјәсинә гәдәр јүксәлир.

Тарих елмләри доктору Ш. Тағыјева һәмин мәчмуәдә «1905—1911-чи илләр ингилабы әрәфәсиндә Иранын ичтимаи-игтисади вә сијаси вәзијјәти» вә тарих елмләри намизәди Т. Шаһин исә «Сәттархан вә Иран ингилабы» адлы мәгаләләри илә чыхыш едирләр. Т. Шаһин јазыр ки, Сәттархан 1914-чү ил нојабрын 9-да евиндән, аиләсиндән, мәсләкдашларындан узагларда, Теһранда вәфат етмишдир.

Теһран әһалиси вә Иран һөкумәти тәрәфиндән тәшкил едилмиш дәфн мәрасими чох һөрмәтли вә тәнтәнәли, һәрби сәркәрдәјә лајиг бир мәрасим олмушдур.

Мәчмуәдә баш елми ишчи М. Р. Абдуллајевин (Вилаји) «Сәттәрхан һәрәкаты мәтбуат сәһифәләриндә» адлы мәгаләси дә дәрч олунмушдур.

Әдәбијјат мүәллими әкәр өз дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәк истәјирсә она «Көркәмли ингилабчы Сәттархан» мәчмуәсини охумағы мәсләһәт билирик.

БИБЛИОГРАФИЈА КӨСТӘРИЧИСИ

Милли мәтбуат тарихимизин тәдгиг едилиб өјрәнилмәси тәдгигатчыларымызын елми јарадычылыг ишләринин ајрылмаз бир һиссәсидир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Мәркәзи Елми китабханасынын әмәкдашы Мәчид Фәрзәлијевин тәртиб етдији вә Азәрнәшрин бурахдығы **«Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығынын библиографијасы»** (1920—1930) адлы көстәричи диггәти чәлб едир. Чүнки бу илләрин дөври мәтбуаты алимләрин, аспирантларын, һәмчинин ајры-ајры охучуларын кениш тәдгигат објекти олмушдур. Бу дөврә аид нәшр олунмуш журнал вә гәзетләрин сәһифәләриндә әдәбијјатшүнаслығымызын мүхтәлиф мәсәләләринә аид гијмәтли материаллар дәрч олунмушдур. Һәмин материаллар бу күн белә өз әһәмијјәтини сахламагдадыр.

Тәдгигатчыларымыз бә'зән лазыми бир материалы тапмаг үчүн бир чох гәзет вә журналлары вәрәгләмәли олурлар. Бу бахымдан библиографик көстәричисинин тәдгигатчыларымыза бөјүк көмәји дәјәчәји ајдындыр.

Scanned with ACE Scanner

Б. Бајрамов тәрәфиндән көстәричијә кичик бир гејд верилмишдир. Бурадан ајдын олур ки, библиографик көстәричидә 1920—1930-чу илләрин дөври мәтбуатында дәрч едилмиш аз-чох әһәмијјәти олан хырдача бир ресензијаны да мүәллиф нәзәрдән гачырмамаға чалышмышдыр. Белә ки, охучулар бурада фолклар, гәдим вә орта әсрләрин әдәбијјат тарихи, XIX әср әдәбијјаты, XX әср әдәбијјаты, совет дөвру әдәбијјаты, әдәби тәнгид вә публисистика, ССРИ вә харичи өлкә халгларынын әдәбијјаты һаггында бир чох гијмәтли тәдгигат вә тәнгиди сәнәдләрлә таныш ола биләрләр. Көрүндүјү кими, көстәричи мәһдуд дејилдир. Көстәричидә һәмин дөврдә рус вә дикәр гардаш халгларын, һәм харичи өлкәләрин әдәбијјатына аид јазылмыш материаллар да нәзәрә алынмышдыр.

КАТАЛОГ

Педагожи просесдә тәдрис филмләринин тәтбигинин дәјәрлилијини, онларын дәрс материалынын шакирдләр тәрәфиндән даһа дәриндән мәнимсәнилмәси вә јадда сахланылмасына јардым едән динамиклијиндән вә әјанилилијиндән ибарәтдир

Филмләрин көстәрилмәси шакирдләрин диггәтини тәшкил едир.

Көрмә вә ешитмә гаврајышы бејин фәалијјәтини артырыр, ушагларда кечилән мөвзуја мараг јарадыр. Бу чәһәтдән тәдрис кинофилмләри хејли бөјүк гијмәтә маликдир. Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин програм-методика идарәси «Тәдрис кино-филмләринин каталогу» адлы китабча бурахмышдыр.

Китабчада синифләр вә фәнләр үзрә кино-филмләр вә онларын адлары көстәрилмишдир.

Бундан әлавә, каталогда филмотекалардан филмләрин алынмасы, бу филмләрдән истифадә олунмасы, кино нүмајишчисинин јаддаш вәрәгәси, кино пројектора гуллуг гајдасы, јанғын баш вердикдә ишчиләрин әмәлијјаты, мүәллим үчүн јаддаш, кино нүмајиши заманы кикијеник тәләбләр вә и. а. һаггында да гејдләр верилмишдир.

РЕДАКСИЈАДАН:

Мәчмуәмизин 1972-чи ил 4-чү нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Халглар достлуғунун аловлу тәрәннүмчүсү» адлы мәгалә филоложи елмләр намизәди Заһид Әли оғлу Әкбәровундур.

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Чапа имзаланмыш 10/IV-1973-чү ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 10191. Сифариш 685.
Тираж 12192.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with ACE Scanner